

Ж. КОДОЄВИЧ

З МЕНУШІХ ЛІТ

Оцифровано з бібліотеки М. Мольнара

НАКЛАДОМ «УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ»

ЛОНДОН

1954

К. ПОДОЛЯНИН

З МИНУЛИХ ЛІТ

НАКЛАДОМ «УКРАЇНСЬКОЇ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ»

ЛОНДОН

1954

Відбитка з журналу «Визвольний Шлях»

З друкарні «Української Видавничої Співки»

Printed by Ukrainian Publishers Ltd., 237, Liverpool Rd., London, N. 1., Tel. NOK 1838

І. ВІНАХОДИ Д-РА М. СТАХОВА

Прихильники М. П. Драгоманова запопадливо й невтомно працюють над поширенням слави та утриваленням культу цього «великого європейця», як давніше висловився Михайло Рудницький в «Ділі», а тепер проф. Філіп Е. Мослі в збірнику УВАН (М. Dragomanov: A. Symposium and Selected Writings).

Цілий ряд часописів можна тепер без перебільшення назвати храмами слави М. П. Драгоманова, де невсипучі жерці кадять перед своїм ідолом... До таких храмів належать такі пресові органи, як скрентонська «Народня Воля» (М. Стахів, Т. Кобзей, Ст. Ріпещький), ульмівські «Українські Вісті» (С. Голубенко, С. Гордієнко, Ю. Косач), небіжка «Наше Життя» (Б. Крупницький, Б. і П. Феденки), «Сучасна Україна» (В. Подоляк), «Вісті» гулаївського руху, вайнбаумівське «Новое Русское слово» (П. Берлин, А. С. Андрієнко, Полтавець) та «Східняк» (С. Лапко, Ю. Косач), чухновсько-фельдмохінські «Обзор» та «На Переломе» (Н. Ульянов), паризький «Русский Демократ» (С. Мельгунов), «Новый Журнал» (Сталь-Гольштейн) та ще «Америка» й «Свобода» (з В. Дорошенком), «Громадський Голос» (з Ю. Косачем), «Прометей» та інші. Словом, всіх не згадати й не перелічити... Та які ж незабутні привиди! Мимохіть насуваються, не то наполеонівські слова — про сорок століть, що вирячилися з височини цих пірамід, не то шатобріанівські — про гармонію безконечностей...

Нарешті, УВАН видала й собі англійською мовою збірник на пошану М. Драгоманова, де поруч з кількома недбало-поверховими спробами традиційного славослов'я тих чи інших виявів діяльності цієї особи, вміщено і кілька перекладів політичних статей і дві фольклористичні нотатки пера М. П. Драгоманова.

Як довідуємося з дуже захопленої рецензії С. Р. в «Народній Волі», переклад «Програму Громаді», 1880 р., дуже відбігас від оригіналу. Можна припускати, що інші переклади мало відбігають від цього. Отже, другими словами: ми не гарантовані від значних редакційних змін у перекладах! І це в академічному виданні! Уміщена в цій збірці розвідка Матвія Стахова про вплив Драгоманова на українську політику, нагадує розтягнену популярну статтю в партійній соціалістично-радикальній пресі. Автор, правда, в своїй «Народ-

ній волі» зазначив, що редакція драгоманівського збірника дуже вкоротила та покалічила його статтю, але загального характеру та стилю праці Стахова, мабуть, ніхто не порушив. Сподіваємося, що п. М. Стахів знайде можливість оголосити свою працю деінде в повному вигляді. Але й тоді вона мало що додасть до теперішньої популярно-апологетичної літератури про Драгоманова до брошурок Довбищенка, Іл. Свенціцького, М. Лозинського, до писань московською мовою Хатченка-Кістяковського, братів Могилянських, нарешті, Г. Лазаревського і т. д.

Перші п'ять розділів праці Стахова трактують переважно про шляхи українського відродження 19-го століття.

Розділ 6-тий цієї праці: «Драгоманов та українська партійна система» обговорює впливи цієї особи на Галичину. Це примушує нас пригадати, в яких намірах Драгоманов «взявся за Галичину».

У жовтні 1872 р. Драгоманов писав до свого Петербурзького шефа з «Вестника Європи» проф. Стасюлевича, вживаючи в своєму листі симптоматичних русофікаторських зворотів та згідливих вихваток проти українців. На його погляд, тоді настав був дуже придатний момент для «направлення піднімаючої опять свою главу гідри українофільства к более раціональному поведенію, чем бившее до 1863 года. Особенно полезно било би привесті в гармонію галицьке українофільство с нашим общім «порядочним людям в Россіі ліберальним направлением». Мне по временам кажется, что Провіденіе предназначило мне положить адін із камней для такой связи».

Депо пізніше, в січні 1873 року, Драгоманов знову пише до Стасюлевича навіть про приєднання Галичини до Росії та про «здоровое обрусеніе галичан», «Со временем, кагда Чермная Русь возвратится под сень родних орлов, помянут і нас с Вами. Пусть он («Вестник Європи») делает дело «здорового абрусенія галичан». (Лемка: «Стасюлевич і его современнікі в їх переписке», Спб., 1913, т. V, ст. 193-212).

Так само з Флоренції дня 7-го травня 1873 року, Драгоманов писав до Мелітона Бучинського:

«Треба нам взяти девізом Горчаковське: *La Russie se recueille!*...» Не кидаю надії, що такий централізм, який я бороню на цей час, є вірною констатировкою факту і добрий фундамент для самозбирання: «*La Russie se recueille!*».

Отже, «українець» Драгоманов прагне такого централістичного всеросійського самозбирання, як і канцлер російської імперії, князь Горчаков: «*La Russie se recueille!*». Це старе, від Івана Калити, гасло Московії.

Приблизно те саме він писав Бучинському ще 17 січня 1872 р.:

«Я ширій уніоніст т. є. федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім». («Переписка Драгоманова з Бучинським», Львів, 1910 р., ст. 77, 313).

До іншого видатного тодішнього галицького українця, Володимира Навроцького, Драгоманов писав 21 січня 1873 р.: «Ми в Росії все таки дома, свої». («За сто літ», К. 1828, т. I).

Однодумець Драгоманова в його «уніоністичних» ідеях, Іван Рудченко, в листі до Драгоманова, 21-го березня 1872 р., писав: «Ви как уніят політичеській, умственний і нравственний, трактуєте малорусскій вопрос с общерусской точки зрєнія». (Лотоцький: «До світогляду старого українофільства», збірник «З минулого», Варшава, 1938, т. I.).

Рудченко дуже енергійно підтримував драгоманівську акцію «реалізації галицьких народовців через обрусєніє». Бучинський в листі до Драгоманова, з 17-го березня, скаржився: «З жалем побачив я, що теорія общерусскости після, думав я, торічних похоронів, воскресла і лагодиться з Вами і Рудченком на поверхню дискусії» («Переписка Драгоманова з Бучинським», ст. 292).

Ол. Лотоцький про Рудченка й Драгоманова висловився досить влучно, хоч і з нотками пізнього одчаю в голосі: «Міліони перевертнів — «малороссовъ», ці жертви яничарської політики «обрусєнія» були одночасно в інтелігентних своїх верхах жертвами тої ідейної течії, яку впроваджував та своїм авторитетом підтримував Драгоманов. На неясний та нетривкий тоді світогляд національно обезплоджених українців не могли не впливати та не розкладати їх іще в більшій мірі оті гасла «загальнолюдської» та «общерусської» нехиті до всякого «сепаратизму», «партикуляризму», які в цей переломовий час вбивав Драгоманов у голови своїх adeptів. (Лотоцький: «З минулого», т. I., ст. 57.).

Але ще 60 років перед Лотоцьким писав Володимир Навроцький у статті «Наша теперішня постать» у Львівській «Правді», 1878 р., чч. 17-18: «Драгоманов обзивався до нас не в ім'я України, не як земляк, він обзивався до нас в ім'я російського прогресу. Україна, земляцтво, патріотизм український — стояли (у Драгоманова) на таким заднім пляні, що їх видко не було, не то ще. Це все виглядало йому яко страшна застояність, недалеко обскурантизму, — хоч мов на збитки пам, народовцям, підписувався українцем... Розводити у нас прогрес на основі російської культури — була страшна фікція з його сторони». (Див. також І. Вітанович «В. Навроцький, перший український економіст у Галичині», Львів, 1934., В-во «Кооперативний Шлях»).

На підставі всіх цих свідчень тогочасних діячів, а з них, на першому місці, свідчень самого Драгоманова, мусимо переконалися, що він на початку 70-х років минулого століття мав вести акцію «реалізації галицьких українців через обрусєніє», прагнучи зробити їх менш романтичними (націоналістичними), шляхом ширєння московської літератури й зокрема писань московських радикалів, щоб закласти в Галичині підвалини для створєння там місцевої філії того, що він у листі до Київської Громади р. 1885 з гордістю називав по-німецьки «руссіше фрайзіяніге партай». Він хотів перемалювати, поширене тоді в Галичині чорне царєславне москвофільство на червоне й привести Галичину під один знаменник з Росією.

Спочатку він діяв дуже отверто й необережно. Але мав нещастя зустріти двох дуже проникливих та інтелігентних молодих українців, Володимира Навроцького і Мелітона Бучинського. Вони дуже швидко розкусили

модерне п'єтупово-червоне москвофільство Драгоманова, а тому цим разом із «реалізації галичан через обрусеніє» нічого не вийшло.

Але трохи згодом до драгоманівського берега принесло Павлика, значно менше зрячого, це поперше, а подруге — Драгоманов по першій невдачі почав приховувати свої довгі московські пазури за українську маску.

Тому так порівнюючи пізно утворилася в Галичині Радикальна Партія, бо аж через 15 років по перших невдалих спробах, перший з'їзд якої відбувся аж у жовтні 1890 року у Львові.

Якщо через 5 років ця партія, 1895 р., змінила програму та внесла до неї постулат самостійности України, то це, в кожному разі, не можна пояснювати впливом Драгоманова. Навпаки, це сталося всупереч його впливам.

Павлик та інші, що були тоді урядовими експонентами драгоманівської лінії й відповідали особисто перед Драгомановим, який стало тероризував своє ближче оточення своїми листами, був дуже заскочений внеском про самостійність України. Він намагався довести, що цієї справи не можна вирішати тут, а лише в Києві і т. п. У Києві ж тоді був наступник Драгоманова Микола Ковалевський. Павлик, що завжди сам був у душі гарячим самостійником, боявся протестів та розносу, коли вже не від самого Драгоманова, то від його наступника, про якого Ол. Лотоцький висловився коротко, але вичерпуюче, що він був більше революціонер, як українець. Зрештою, українською мовою М. Ковалевський не володів.

Згадуючи далі надзвичайно поверхово про безперечно видатний вплив Драгоманова на дві наддніпрянські партії — соціал-федералістів та соціал-революціонерів, М. Стахів чомусь цілковито промовчує рішачі впливи драгоманівщини в рядах українських соціал-демократів, які лише про людське око бундючно звали себе марксистами, а в дійсності були найчистішою води драгоманівцями. Чи читав хто зних «Капітал» Маркса? Напевно, ані один. А от драгоманівські брошурки та памфлети, були щоденною стравою наших есдеків. Сам провідник соціал-демократів, Микола Порш, був ревним драгоманівцем. Такі видатні есдеки старої дати, як Крохмаль, Кавун, Канівець, — теж. Український есдек Довбищенко, невідомо видавав брошури про Драгоманова (рр. 1913, 1919), а 1920-го року, через большевицький совнарком й Державне Видавництво України (ДВУ), видав в Харкові не гірший від цього стахівсько-ветухівського свій збірник на пошану Драгоманова, з нагоди 25-ліття з дня його смерті.

Взагалі петербурзька група українських соціал-демократів, під час свого існування у рр. 1905-1917, була під впливом та доглядом драгоманівського учня, проф. К. Арабажіна, який надзвичайно дбайливо підтримував «священний драгоманівський вогонь» у далекому Петербурзі. Такі петербурзькі есдеки, як Бич. Іс. Мазепа, В. Садовський, Панас Феденко та інші, завдячують своє драгоманівство скоріше впливам науки Арабажіна, як своїй власній вишадливості чи дотепності, якої в них, власне, дуже тяжко дошукатися. Празький есдек Бочковський був теж видатний драгоманівець, про що свід-

чить хоч би й те, що драгоманівські числа «Украинской Жизни» не могли освятитися без його статей.

Після виходу яскраво-драгоманівських праць Іс. Мажки: «Підстави нашого відродження» та «Україна в огні і бурі революції», в яких так виразно видно прихильність Арабажина, не може бути жодного сумніву, щодо визначної ролі, яку відіграла ця зловісна та злобно-ненависницька постать, у замороченні драгоманівством двох генерацій української марксістської інтелігенції в Петербурзі, де вона була завжди дуже численна, як на тодішні мірносини. Багато з них потім за революції займали керуючі місця в урядах у Києві, Кам'янці, Катеринодарі й усюди вони «задрагоманево» плетлися в хвості подій...

Так само — цілковито незаторкнена багатюща тема про впливи Драгоманова на деякі московські партії, зокрема на формацію партії кадетів, конституціоналістів-демократів, інакше на партію народньої свободи, свого часу таку впливову, поширену та популярну.

Визначний член центрального комітету цієї партії, проф. Іван Гревс, що не раз зустрічався з Драгомановим за кордоном та уважав себе його учнем, урочисто проголосив Драгоманова «родоначальником партії Народної Свободи» («Свобода и Культура», Петербург, 15 мая 1906, № 7, ст. 513).

Ще видатніша постать з цієї партії, проф. П. Б. Струве, у своїх спогадах підкреслює, що за студентських часів «я уже був усердним читателем проіздений Драгоманова». Згодом, відійшовши від марксизму й ставши лібералом, він надавав Драгоманову «большое значеніє в історії русской політичской мислі». (П. Струве: «Как я стал марксистом», «Русская Жизнь», С. Франціско, 23 апреля, 1948. Також англійською мовою у «Слабонік Ревью», Лондон, 1934).

Ще перед виходом першого тому «Сочиненій» Драгоманова у Парижі 1906 року, П. Струве подав таке широке, загальне окреслення його історичної ролі для Росії:

«Драгоманов — перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вяснив російському громадянству змісл і значення конституційних порядків, особливо ж прав особи й основ самоуправління». («Освобождение», Штутгарт, 1905, № 72).

Богдан Кістяковський умістив у 1905 році, під псевдонімом «Українець» (за прикладом свого шефа — Драгоманова), статтю тоді в незвичайно популярнім журналі «Освобождение» під назвою «Русские общественніє партії і українці», рекордово підлабузницьку, в якій читасмо таке:

«Лише твори Драгоманова можуть нам допомогти знайти дійсно раціональні політичні програми, раціональну політичну тактику. Тут є на часі вказати на те, що Драгоманов завжди перестерігав перед зайвим протиставленням нас, українців, великоросам... Ми повинні пишатися близькістю до культури, яка безперечно матиме світове значення... Навпаки, ґрунтуючись на нашій близькості до цієї більш грандіозної культури, ми збільшуємо свої

засоби... Досить, коли ми перейдемося немилосердною ненавистю до російського самодержавія, головного спричинника наших нещасть. Російська ж радикальна та опозиційна суспільність — наш найбільший приятель» («Освобождение», 26 септембра 1905, № 77, ст. 469-470).

Треба мати на увазі, що в тій добі революційного піднесення, «Освобождение» користувалося величезною популярністю та надзвичайним авторитетом. Тому слід гадати, що в результаті спільної акції Струве-Кістяковський, том. Тому слід гадати, що в результаті спільної акції Струве-Кістяковський, том. Тому слід гадати, що в результаті спільної акції Струве-Кістяковський, том. під проводом Драгоманова, дуже значна кількість українців пристала до кадетської партії. Отже, якраз при допомозі авторитету Драгоманова. Пан Стахів — навпаки, скаржитися, що лише забуттям заповітів Драгоманова можна пояснити масову приналежність українців до московських партій.

До московських кадетів належав також і рекордовий драгоманівець, проф. Богдан Кістяковський, що протягом довшого часу був близькою особою до Струве. Паризьке видання «Сочіненій» Драгоманова вийшло з передмовою першого й за редакцією другого.

Нарешті, сам довголітній лідер кадетської партії, проф. П. Мілюков у своїх спогадах, які в роках 1938-39 час від часу вкраплювались у його безконечну статтю про імперську амальгаму в паризькій газеті «Последніе Новости», згадує про зустріч та знайомство, яке швидко перейшло в приятелювання, не зважаючи на значну відстань у роках, із Драгомановим улітку 1894 р. в Парижі. Зустрічі ці відбувались скоріш усього в Сталь-Гольштейнів, великих приятелів Драгоманова, на «Ваграмці», як тоді називали помешкання Сталів на Avenue de Wagram. Згадуючи про це знайомство через 45 років, Мілюков з певним здивованням навіть пояснює, що така швидка дружба зумовлена однаковістю поглядів та переконань у нього з Драгомановим. Де-що пізніше йому довелося перебрати по смерті Драгоманова його катедру в Софії. Слід згадати, що й «Босфор та Дарданели» Мілюков рівно ж перебрав у спадщину по Драгоманову. У своїй праці «Національний Вопрос», Прага, 1925 р., у найтяжчій та найнебезпечнішій для обстоювання московського імперіалізму хвилині, на сторінках цієї книги Мілюков знаходить для себе рятунок... звичайно, в цитаті з творів Драгоманова.

У кількох дрібніших московських партіях також можна простежити деякі, хоч і менші, як в кадетській, сліди впливів Драгоманова в партійних програмах та знайти присутність драгоманівців у цих партіях. От, наприклад, у народньо-соціалістичній партії, проф. Одинець, паризький емігрант, який недавно помер у Казані, проявив надзвичайну велику ознайомленість та пошану перед творами Драгоманова в своїх статтях та рецензіях на сторінках паризького журналу «Современныя Записки». За Центральної Ради Одинець був міністром великоруських справ. А офіціоз цього міністерства — «Русский Голос», дуже часто містив статті драгоманівця Михайла Могилянського, що по припиненні кадетської центральної газети «Речь», тимчасово перенісся до Києва і тут він, на спілку з Б. Манджосом, накидався на Сергія Єфремова за зраду драгоманівських ідеалів федерації з Москвою. Особливо несамовито розпиналися Манджос з М. Могилянським уже за гетьмана.

Аж, нарешті, у відповідь на настирливу федеративно-драгоманівську : - санину «Русского Голоса» з Мих. Могилянським, за спиною якого ховалася ціла кадетська партія з її народньо-соціалістичними сателитами, відомий український журналіст Піснячевський, був примушений зазначити: «Коли рідні Пилипи з конопель, як ось Мих. Могилянський, жалібно підтягають казанським сиротам «Русского Голосу», то мені хочеться щиро порадити рідним «невігласам»: Пилипи, ховайтеся в коноплі! Кожен день з писання російських каракатиць ми переконаємось, що пишеться «федералізм», а читається «баранячий ріг». («Відродження» ч. 156, Київ, 10 жовтня 1918.)

На превеликий жаль, Могилянські та Кістяковські тоді не в стані були зрозуміти такої простої справи, що солоденька драгоманівська федерація, це обман, фальш, брехня, самообман, що «з реалізації федерації» завжди вийде «баранячий ріг».

Так само й тепер, новітні моголянсько-кістяківські — М. Стахів, В. Дорошенко, С. Драгоманов, І. Лисак, розпочинаючи публікацією драгоманівського збірника федералістичну пропаганду, не розуміють своєї власної двозначної ролі, цілком подібно до тієї, яку супроти України грав у «Речі» Мілюкова та «Русском Голосе» Одинця — Могилянський, а в «Освобождені» у Струве в Штутгарті 1905 року, грав Б. Кістяковський, старанно переписуючи наново для Струве федералістичні рецепти з старих шпартгалів Драгоманова.

Велике зрозуміння програми Драгоманова 1884 року проявив давній московський народній соціаліст, проф. С. Мельгунов. Він кількакратно на сторінках своїх збірників «Русский Демократ» (зокрема в ч. 2, 1949 р.) зазначив, що вони приймають за свій федеративний обласницький проект Драгоманова з 1884 року. Вдруге про це Мельгунов нагадує в «Русском Демократе» 1950 р. (ч. 1., ст. 26-27).

Коли ми пригадаємо собі, що писав Франко про цей ославлений драгоманівський проект 1884 р., то нам стане ясним, чому саме його так сподобав собі Мельгунов. Франко писав, що Драгоманов «не поважився покласти національний принцип основою ідеальної російської конституції, а силкувався замаскувати принципом обласних автономій, хоч відома йому конституційна практика в Австрії могла йому дати аж надто добре пізнати, що значить автономія області (територіяльної цілості) нерівнозначна з автономією національності».

Пишучи ці рядки, Франко без сумніву мав на увазі Галичину, що в Австрії тоді користувалася надзвичайною широкою автономією, яка українцям, однак, не приносила жодної користі, бо вся влада належала полякам, що гнобили українців. Це писав Франко у своїй, на жаль, дуже мале знаній, критичній студії про Драгоманова п. н. «Суспільно-політичні погляди Драгоманова». («ЛНВ», 1906, кн. 8., серпень).

Ще раніше Франко рівнож піддав знищуючій критиці цю драгоманівську «Вільну Спілку»:

«Драгоманов у своїм вірші «Гей, українець просить не много!», старанно уникає всякого вислову, що міг би зраджувати якийсь «український сепара-

тизм», і для ухилення всякого непорозуміння говорить виразно «про красу і людську свободу», про те, що пізніше в «В. Спілці» було висвітлене терміном «свобода личности и автономия областей», з промовчанням автономії національностей і з перспективою, що одноцільна національно Україна розділялася б на кілька «автономних» територій, де з різних припадкових причин український елемент мав би утруднену боротьбу за своє існування тим більше, що абстрактний термін «свобода особи, мови, друку» і т. д. зовсім ще не дає інституцій потрібних для культурного розвитку на національному ґрунті, а нагромаджує тисячі способи сильнішому душити слабшого. Як бачимо, Драгоманов зложив у тім віршованім трактаті справді свою «Profession de foi» навіть із такими характеристичними для нього зворотами, як «краса і людська свобода», термін, яким він ще й геть пізніше, в програмі «Вільної Спілки», силкувався не то транскрипувати, не то обминути ідею повної національної незалежності України. Не менше характеристичною для Драгоманова була назва зараз на чолі апострофи до «русина московського», що «ми не з'єднали з тобою союзу», хоч той «русин московський» ніколи не вважав свої відносини до України якимсь союзом і, значить, ніколи його не додержував. (Франко: «Михайло Старицький», «ЛНВ», травень, 1902, ст. 60, 62, 63).

П. Стахів, на жаль, ухилився від такої багатющої теми як впливи Драгоманова на московські політичні та суспільні кола, начебто справді впливи цієї особи обмежилися вузькою територією між такими пунктами, як Коломия (Павлик) та Кобеляки (В. і Д. Дорошенки). Але це цілком безпідставне і навіть тенденційне звужування. Ми вже бачили, завдяки Іс. Мазепі, що через проф. Арабажина впливи Драгоманова загіздилися серед колоній українських марксистів у Петербурзі. Але крім того, був там ще один ревний пропагандист драгоманівського культу, академік Овсяніко-Куліковскій, що в 70-х роках іздив на побачення з Драгомановим у Женеві, та який ціле своє життя був під його впливом. Деякий час він не то вагався, не то підроблявся під українця (його розвідка про національне питання, «Украинский Вестник», 1906), але пізніше остаточно отаборився серед москалів. У своїх спогадах, виданих по його смерті, цей професор так окреслює Драгоманова: «Ні в яким сенсі він не був сепаратистом й нічогосінько не було в нім «мазепинського». Він стояв за цілість і єдність Росії, високо цинив общерусскую культуру і не відкидав ані державного, ані культурного значення «общерусского» літературного «Языка». («Воспомінанія», Петербург, 1923, ст. 140-141).

Цей професор присвячує своїм розмовам та побаченням з Драгомановим дуже багато місця, але, здається наведених нами слів досить для того, щоб зрозуміти, чому панове — Гревс, Мілюков, Струве й досі неназвані нами особи, переважно паризькі знайомі Драгоманова, з московських чи змосковцямих кіл, як Сталь-Гольштейн, Ольденбургі, Вернадський, та інші, ним так захоплювалися та так з ним приятелювали. Це все належало разом із Драгомановим до тієї самої верстви ліберальних московських великодержавників. Для розкладу української національної свідомости, Драгоманов чіпляв, коли треба, маску українця. Але лише для «дурних хахлів». У своєму

ж товаристві «русских людей», до яких належали безперечно дуже численні люди типу «папа турок, мама грек, а я русский человек», як Овсянников і сам Драгоманов), він цієї маски не потребував носити.

До речі, на людей, не зачеплених «русской культурой», він особливого вражіння ніколи не робив. Скоріше — навпаки. Це ми вже бачили на прикладі Навроцького та Бучинського. Франко теж дуже добре знав справжню цінку Драгоманову і, мабуть, дуже скоро побачив його наскрізь... Може лише запізно одержав можливість розкрити уста, бо лиха доля прибила його заводу, через нещасливий процес 1878 року, до драгоманівського берега...

Хтось із польських мемуаристів розповідав у своїх спогадах про те, як під час частих традиційних зібрань різнонаціональної еміграції в Женеві, де чи не на кожних зборах конче мусів виступати з бессервіссерськими промовами Драгоманов, сеньйор польської еміграції д-р Врублевскі, незмінно кидав у спину, починаючого промову Драгоманова згірдливу та дуже влучну характеристику цього останнього: «Паламар...»

Скарги Стахова на те, що над Дніпром впливи Драгоманова були значно слабші аніж у Галичині, не відповідають дійсності. А теревені про те, що нове покоління діячів, що появилася на арені на початку цього століття, «ледве знало Драгоманова», це дуже оригінальний винахід самого Стахова.

Бо саме це покоління було прямо отруєне драгоманівщиною.

Можна на пальцях однієї руки перерахувати тих, кого не зачепили впливи Драгоманова. До таких нечисленних білих кружків, крім Міхновського й Донцова, належали есдек Дмитро Антонович, радикал-демократ О. Лотоцький, рано вмерлий хемік М. П. Вікул, може, ще В. Біднов, але ніхто з них, крім Донцова, не виступив прилюдно з критикою проти загальноприйнятого культу Драгоманова.

Так само безпідставні заперечення Стахова, що через фатальний брак впливів Драгоманова так багато українців перебувало в рядах московських партій. Але ж саме через читання гостро антиукраїнських «Чудацьких Думок», українці національно зневірювались та горюлиси під прапори московських партій.

Вплив Драгоманова на утворення московфільської соціал-демократичної «Спільки» (мало не «Вільної Спільки») стоїть поза всяким сумнівом. Роля зятого драгоманівця Тучапського в утворенні цієї групи, аж надто владас в очі.

В самій московсько-більшевицькій партії згадати хоч би такого Скрипника, про чю «Конституцію ССРСР» 1923 р., львівське «Діло», свого часу, писало, що на ній відбилося драгоманівство її творця.

Дуже численні ліберальні українці під впливом творів Драгоманова, двічі виданих Богданом Кістяковським у Парижі 1905-1906 рр. та у Москві р. 1906, саме завдяки цій лектурі лавами сунули до кадетської партії. У Києві до неї належали, м. ін., Н. П. Василенко, В. П. Науменко, Полторацький, Григорович-Верський, Чолганський, Уляницький, Штейнтель; у Полтаві — При-

сецький, Мшанецький, Кухаренко в Костромі, Чубинський в Ярославі, Могиллянський в Петербурзі... Всіх згадати не можливо.

До успіху кадетської партії серед українців чи малою мірою спричинилися й статті Б. Кістяковського на сторінках закордонного, але дуже впливового «Освобождения». Зрештою, партія кадетів саме й була та «руссіше фрайзінніге партай», яку планував Драгоманов ще в 70-х та 80-х роках XIX століття. Не даремно проф. Гревс відразу по заснуванні партії кадетів назвав Драгоманова «родоначальником» цієї партії. Тим більше, що на сторінках преси цієї партії так часто й прихильно говорилося про Драгоманова та його ідеї. Ми вже згадали раніше, проф. Гревс просто проголосив Драгоманова за «родоначальника» цієї партії.

А на сторінках центрального щоденника партії кадетів, петербурзької «Речі», невтомно «подвізався» ретельний та моторний драгоманівець Мих. Могиллянський. Петербурзький дуже впливовий місячник — «Вестник Європи», близький до кадетської партії, загально вважався від десятиліть цитаделю плекання культу Драгоманова. Але, мабуть, ще більшою мірою драгоманівці користувалися гостинністю не менше впливового московського журналу «Русская Мисль». Там дуже часто містила свої статті С. Ф. Русова, пізніше й М. Могиллянський, аж, нарешті, під впливом Кістяковського й Саліковського, Струве утворив на сторінках «Русской Мислі» цілий відділ під широ-драгоманівською назвою «Письма о національностях і областях». Чого ви ще більше хочете?

Так само був надзвичайно гостинний і народньо-соціалістичний місячник С. Мельгунова «Голос Минувшого» й дуже радо містив статті драгоманівців О. Саліковського та інших.

Славетне старо-народницьке петербурзьке «Русское Богатство» В. Г. Короленка, так само було притулком для статей Сергія Єфремова та Олександра Шульгина. На сторінках цього журналу р. 1913 М. Грушевський полемізував із знаним жидівським соціалістичним теоретиком Медемом на тему національно-персональної автономії. Ясна річ, що в усіх своїх статтях по цих журналах драгоманівці не забували й ширити ідеї свого шефа та співати йому славу...

У книзі однієї дуже поважної особи знаходимо таке підтвердження тут поданих відомостей: «С. А. Єфремов, А. Ф. Саліковський, А. Я. Шульгин писали в «Русском Богатстве». (Арвольд Марголін: «Україна і політика Антанти», Берлін, 1922, с. 53).

Бурцевське «Былое» також містило дуже багато, переважно архівних матеріалів про Драгоманова, статтю С. Русової про нього, «Автобіографію». (1906, № 8, Август) й інші. А дещо пізніше книга Яковлева-Богучарської: «Із історії політичної боротьби 70-х років» (Москва, 1912), головним чином спричинила до того, що Драгоманов раптом, на яких два роки, опинився в центрі уваги московської преси, зокрема грубих журналів, які наввипередки, один перед другим, намагалися друкувати спогади давніх женецьких емігрантів про «Вольное Слово» Драгоманова та таємничу «Добровольну охрану» чи «Свя-

ценну дружину», що, конкуруючи з жандармами, і собі фінансувала жєневську пресу. (Див. В. Засулич: «Вольное слово і еміграція», «Современник», 1913, № 6; Белокопський: «Земское Движеніє» 2-го ізд. 1914; Шицманов: «Конституційний проект Шувалова, В. Европы», 1913, № 8; Дейч: «Рев. Движеніє в освещеніи жандармов» і багато інш.). Драгоманівці — Хатченко (Кістяковський: «Страницы прошлаго») та С. Єфремов з М. Поршем за кожен ціну дбали про ізоляцію українських читачів від цих ревелаяцій про таємниці драгоманівської редакційної скарбниці. Для цієї мети вони мали до диспозиції «Літ. Науковий Вістник» (Порш), «Раду» (С. Єфремов), «Українскую Жизнь» (Б. Кістяковський), широко використовувані ними в інтересах (чиїх?) затушовування історичної правди. Кістяковський мав до диспозиції ще й «Русскую Мисль» Струве.

Коли ж у Львові в рр. 1906–8 Франко видав листи Драгоманова з дуже негативною оцінкою ролі останнього в передмові до першого тому, то на сторінках марксієвського «Образованія» (1908, № 10, октябрь) один з українських марксистів умістив дуже довгу й збентежену статтю з приводу такого несподіваного явища...

Ні, все це свідчить про те, що на Наддніпрянщині Драгоманов справді користувався незвичайно широкою популярністю. Що тогочасні діячі були не гірше Стахова з Лисяком знайомі з «Сочиненіями» цієї особи, це також цілком очевидно. Інше питання, чи вистачає для наших національних інтересів того «знання», яке мають Стахови та Лисяки, чи мали Русова, Могиланський, Кістяковський та Саліковський?...

Нарешті, це все свідчить про те, що за традицією Драгоманова, ідучи до широко відчинених брам поступових московських часописів, драгоманівці не відокремлювалися, а «зливалися» з москалями. До цього власне й стремів Драгоманов, якого Стахів цілком безпідставно підозріває в бажанні відокремлювати українців в окремі політичні партії від москалів.

Дуже численним проповідям Драгоманова про потребу окремих українських партій не слід надавати особливої уваги. Перш за все тому, що за пляном його це мали бути москвофільські партії. А подруге тому, що вся ця пропаганда була роблена на перекір київській «Громаді», яка обмежувалася культурницькою працею й під впливом московських репресій уникала політики. А потрете тому, що він хотів стримувати молодь від революції.

У роках 1905–14 на Наддніпрянській Україні існувала українська преса, що, на превеликий жаль, майже вся без винятку була під впливом модерно-москвофільських ідей Драгоманова.

Київський щоденник «Громадська Думка», пізніше «Рада», був у руках видавця Є. Чикаленка та публіциста Сергія Єфремова.

Київський місячник «Нова Громада» (1906) містив захоплені статті С. Єфремова й ін. про Драгоманова. Одна з них п. н. «Політична спадщина Драгоманова» викликала сувору відповідь з боку Франка, що відповів на безкри-

тичну саламаху Єфремова, присвятивши їй мало не половину своєї статті в «ЛНВ» (1906, VIII.) п. 3. «Суспільно-політичні погляди Драгоманова». Так само й петербурзький соціал-демократичний місячник «Вільна Україна» був під впливом драгоманівців — Арабажіна й Порша (1906 р.).

Модерністичний місячник «Українська Хата» (1907-14) редагували Сріблянський (Микита Шаповал) та П. Богацький, обидва драгоманівці. Лише в останніх передвоєнних роках журнал, під впливом самостійницьких настроїв студентства, містить також статті Донцова.

Літературно-Науковий Вістник» за редагуванням М. Грушевського (1907-14) став журналом «старих». Спочатку його перебували «відмолоджувати» драмами та романами Винниченка, але ця порнографія нарешті довела до того, що обурені читачі почали масово завертати журнал. Сам Грушевський стався тоді невиразно-стримано до Драгоманова, але більше, мабуть, з особистих чи може з престижових причин. Та в кожному разі критики модерно-московських ідейок пророка з Женеви в «ЛНВ» за Грушевського не було, хоч саме тоді вона була дуже на часі, більше того, була вимогою часу. Натомість бачимо там виступ М. Порша в обороні, захитаної голосною дискусією про «Добровольную Охрану», репутації Драгоманова у рр. 1912-13... Порівнюючи з світлими часами редагування цього журналу Франком, доба Грушевського є не лише присмеркова, але навіть темна. За спинення розвитку української політичної думки по революції 1905 р., першою мірою несе відповідальність М. Грушевський, значно більше, як Чикаленко. Ці два українські пресові «лорди» занадто боялися кожної нової думки й не давали вивітритися затхлим женецьким ідейкам Драгоманова.

Впливовий київський місячник «Світло» був у руках давніх адораторів Драгоманова, як Русова й ін.

Марксіський тижневичок «Слово» теж дихав драгоманівським духом. (Вал. Садовський).

Московський місячник: «Українская Жизнь», також був цитаделлю драгоманівства, першою мірою таки московського (Селіковський, Хатченко-Кістяковський і навіть празький О. Бочковський).

Зрештою, й «Українская Жизнь» містила гостро-протимосковські публіцистичні виступи Донцова, але на її сторінках вони губилися між справді імпозантною масою писемних вправ драгоманівців. В одній тодішній статті Донцова: «Русский лібералізм і українське двіженіє», Донцов писав: «Віра українців у російський визвольний рух була міцніша, мабуть, ніж віра некраєвського мужика у свого пана: «Вот придет барин, барин нас рассудит...» («У. Ж.», 1912, № 4-6). Донцов бив на сполох, звертав увагу на безпідставність цих виплеканих Драгомановим сподівань та віри в російський лібералізм.

Драгоманівець Порш оспорожує в «ЛНВ» твердження Донцова: «Стаття велими цікава, хоч і дуже спірна. Закидаючи українському громадянству віру в прихильність російського лібералізму до української справи, шановний

автор, після аналізу сучасного російського лібералізму та його невиправданого еволюціі, приходять до того висновку, що майбутня Росія змушена буде порозумітися з поляками та що результати цієї згоди не лишаться без значення для українців» («ЛНВ», 1912, XI, листопад, ст. 397). Отак воно й сталося: через 8 років у Ризі Москва порозумілася з Польщею коштум України.

В дальшій своїй розвідці: «Русский імперіалізм і українство» Донцов писав: «Від часів Драгоманова і до цього часу головна й найвизначніша частина політичної програми українства цілковито тотожна з програмою російського визвольного руху... Драгоманов намагався вбрати українські національні вимоги в загальноросійський мундир, радячи, напр., змагатися за автономію на ґрунті не національному, а на державно-адміністративнім...» («Укр. Жизнь», 1913, № 2, ст. 27). Донцов тоді провадив на шпальтах преси — «Укр. Студент», «Укр. Хата», «Дзвін», «Укр. Жизнь», «Дзвінник Петербурзький» боротьбу за розгорнення сепаратистичної програми. Геть від Росії — доки є ще час!... Тоді другий драгоманівець, Валентин Садовський, на це дуже «розважно» відповів: «Основний і найважливіший аргумент Донцова про неможливість для російського поступового громадянства зайняти сприятливе становище в українській справі і неможливість через це української спільної з ним акції, є рішуче недоведений. А між тим це твердження є рішуче для всієї аргументації; тільки доказавши, що становище українства в Росії і при теперішньому і при можливому в будуччині відношенні громадянських сил, є безвиглядне, можна думати сепаратистичну програму» (В. Садовський: «Спроби нової національної програми», «Дзвін», Київ, 1913, XII, грудень, ст. 5501-2).

Драгоманівці-есдеки — Садовські і Порші, не дали розторопити скрижалів драгоманівських заповітів й лишилися при «старій програмі», праявом чого було те, що вони виключили (чи завісили в правах) Донцова з Партії... А р. 1917 ми бачимо цього Порша в ролі військового міністра центральної Ради, який згідно з заповітами Драгоманова, в грудні 1917 р., демобілізує українську армію... А трохи згодом, в січні, мало не відмовляє нісланцям з-під Крут видати запас набоїв, бо «пан генсекретар військових справ не мають часу — вони ще не обідали...»

Тоді ж, ще перед першою світовою війною, Донцов видав на тему колючості відриву від Росії брошуру: «З приводу однієї ересі», (К., 1914). Її також наші драгоманівські амфітріони «взяли на багнети». Хоч один рецензент, на сторінках «Української Жити», мелянхолійно визнав: «В реальній дійсності більше фактів промовляє за автором (Донцовим) і проти нас...»

Крім згаданих численних «храмів» слави М. П. Драгоманова, було ледве кілька малонацірених та невливових часописів, які трималися осторонь від галасливих та метушливих драгоманівських майданів і вулиць.

До таких належав петербурзький самостійницький «Український Студент», власиво, скорше не періодичний збірник, ред. Олександром Ковалевським, інколи з виступами Донцова все на ту саму тему — геть від Москви.

Селянський «Сніп» Миколи Міхновського теж тримався з боку від загального ярмаркового драгоманівського галасу. Але Міхновський співав славу іншій великості — М. Грушевському. Згодом, в роки революції, цей останній чорною невдячністю відплатив за це Міхновському...

Соціал-демократичний місячник «Дзвін» за короткий час свого існування (1912 — червень 1914), коливався між сепаратизмом Донцова, статті якого деякий час містилися переважно в порядку дискусії та між драгоманізмом Валентина Садовського й Левинського. Зрештою, і московська «Українская Жизнь» містила дуже гострі, як і завжди, протимосковські виступи Донцова. Але остаточно «Дзвін» залишився за «кляси́ком» драгоманізму Садовським.

У петербурзьких спогадах Лотоцького читаємо, що в останні роки перед першою світовою війною Ол. Шульгин в університетському гуртку українознавства займався студіюванням творів Драгоманова та пропагував ті самі студії й по інших школах... «Високошкільний гурток українознавства студіює Драгоманова Політичний максимум, на який погоджувався гурток українознавства, це — досліджування політичного світогляду Драгоманова...» «Читалися реферати про Драгоманова, як ученого й політика, взагалі Драгоманову присвячували реферати в Петербурзі майже щороку». («Сторінка Минулого», том II, Варшава, 1932, ст. 69, 113, 323). Напевно те саме діялося і по інших менших та більших осередках скупчення української інтелігенції, лише не знайшлося інших мемуаристів, крім Лотоцького, щоб це зберегти для нащадків.

Рухливе видавництво «Криниця» в Києві в ті роки запопадливо перевидавало найголовніші протинаукраїнські памфлети Драгоманова, як «Шевченко, українофіли та соціалізм» та інші.

Дуже дивно, що шановний пан М. Стахів це все вперто ігнорує. Все ж сподіваємося, що на майбутнє він обмежить свої досліді про спасенність впливів Драгоманова краще знавими йому межами королівства Галіції та Льодомерії.

У київських книгарнях у рр. 1905–14 було повно всіляких видань Драгоманова — женеvських, київських, львівських, паризьких, московських, казанських — яких тільки хочете. З-поза скла вікон — зловісна борода та зловорожі очі, з-під грізно насуплених брів лякали малих відвідувачів українських книгарень, яких інколи батьки приводили з собою, особливо провінціями. Перед вікнами на вулиці можна було почути й таке:

— Тату, ти ж казав, що це українська книгарня, а чого ж тут цей лихий бородатий москаль у вікні?

— Та цить, який це москаль!

— Ну то кацап.

— І не кацап. Це ж наш українець.

— А чому він такий бородатий. То ж москалі бородаті.

— Відчепися!

— Тату, ти ж кажеш, що то москалі бородаті, а цей теж бородатий. Який же це українець?

Або:

— Мамо, а звідки оцей кацап отут узявся?

Мабуть, сама парадна, хоч і програмово до «Вільної Спілки» з москалями пристосована, москвофільська борода Драгоманова збуджувала дитячу чуйність й викликала таке відштовхуюче враження. Зразок того, що П. Струве назвав тоді «національним отгалквіванієм...» Бо, напр., Нечуй-Левицький на обгортках «Баби Палажки» з маленькою малопомітною борідкою здавався якимсь здавна знайомим дідусем з села чи передмістя. На портретах Шевченка, Коцюбинського, Франка з приємністю спочивало втомлене око. А рожевий Грушевський, з портрета Труша, здавався навмисне призітним, а золота борода здавалася не справжньою, а причепленою.

Те саме було й у крамниці «Київської Старини», і в Череповського, і в Самоненка, і в «Криниці» й почасти у Л. та Вл. Ідзіковських... На пустельній Везаківській, широчезній Фундукліївській та на велелюдному Хрещатику... Всюди вас вітала набридла старомосковська приказня «метьолка», щоб її розірвало.

Отже, можна уважати баєчки п. Стахова про упадок впливів чи просто недостатчу ознайомленості з женецькими ідеями Драгоманова понад Дніпром в ХХ ст. — за виссані шановним доктором із пальця.

А його твердження про те, що «дозрівання партій та їх членів часто приби-рало на Наддніпрянській Україні форму повороту до Драгоманова» (ст. 60) — вимагає спростування й малого доповнення.

Один такий випадок справді відомий. Але трапився він не там, де каже п. Стахів, а таки в самій справжній Льодомерії. Професор Степан Томашівський, колишній представник Західньої Української Республіки на паризькій мировій конференції в рр. 1919–1920, що у співробітництві з ще кількома такими, як він сам, членами драгоманівського ордену, штовхнув Українську Галицьку Армію в листопаді 1919 р. на капітуляцію перед денікінською грабь-армією, з пошани перед, ще самим Драгомановим, уроеною «солідною» Росією. (Т. зв., на жаргоні драгоманівських змовників — «престойною Россею», яку мала для них заступити грабь-армія).

Цей професор справді 1925 року кинув у Львові клич: «Назад до Драгоманова!». Він же почав у Львові видавати двотижневий журнал під назвою: «Політика».

У статті Томашівського: «Драгоманов і молодь», читаємо такі, за виразом В. Дорошенка, спасенні думки:

«В моменті глибокої кризи національної думки, коли найновіша верства української молоді шукає своїм думкам і змаганням нового шляху, коли піднімаємо клич: «Назад до Драгоманова!», чейже добре буде пригадати дещо з його думок. Про завдання молоді, зокрема про її відношення до політики» («Політика», 1925, ч. 3).

У статті цього ж автора: «Драгоманов і Галичина», читаємо: «Ще й сьогодні українське громадянство у національно-політичній самовихованню не може нічого розумнішого почати, як пізнати краще політичні думки Драгоманова». («Політика», 1925, ч. 5-6).

Про такі явища, як оце з Томашівським, один уважний спостерігач українського життя, проф. Ол. Лотоцький, при всій обережності, давно вже знав, що лихо полягає в тім, «що драгоманівські ідеї — ідеї певного етапу політичної думки — так і закристалізували в деяких одбочинах українського політичного світогляду, подекуди кристалізують і досі». («Сторінки Минулого», т. II, ст. 398).

II. КРИВЕ ДЗЕРКАЛО В. ДОРОШЕНКА

Слід децю спинитися над життєписом М. Драгоманова для цієї збірки*), — (р. 17), складеним п. Володимиром Дорошенком, треба гадати, передусім для американців та денационалізованих українців.

В. Дорошенко, сам уродженець Лівобережжя, змальовує в досить привабливих рисах лівобічну дрібну шляхту з козацької старшини. Далі він твердить, що «Драгоманов належав до цього товариства» та «виріс в оточенні українських народних традицій». Це все надзвичайно привабливе й навіть, можна сказати, поетичне та захоплююче, але, на превеликий жаль, дуже далеке від правди. Не так романтично, як В. Дорошенко, без переხвалок та облуд, оцінювали змосковщене хатне життя Драгоманових батьків Іван Франко у своїй статті «Суспільно-політичні погляди Драгоманова» (Літературно-Науковий Вісник, кн. 8, серпень 1908) та вкупі з Франком, знехтований Дорошенками давній історик нашої літератури, проф. Омелян Огоновський. Цей останній пілком однаково з Франком бачить та окреслює змосковщену родинну обстановку в домі батьків Драгоманова у Гадячі: «Михайло Петрович Драгоманов родився... в небагатій дворянській сім'ї, в котрій старосвітське українство було вже підкопане новою російською культурою... В сім'ї Драгоманових не багато було старосвітського традиційного українства й воно явилось підрядним супроти культури російської». (Огоновський: «Історія літератури», ч. IV, ст. 230-231, Львів 1894).

До того слід додати, що Огоновський ніколи не писав нічого без солідних підстав, без докладного і всебічного вивчення справи.

Те саме пише в своїх спогадах і сестра Драгоманова, Олена Пчілка, про свого батька: «Він усе давав нам: Пушкіна, Лермонтова, Гоголя. Вчили ми багато віршів напам'ять... Потім, пізнавши в тому смак, виучували ми вже й самохіль вірші Пушкіна, Лермонтова: «Буря мглою небо кроєт». «Когда волнуется желтеющая нива»... З одного боку літератури української не було в нас зовсім, а тут мали ми такі добірні твори» (Олена Пчілка: «Спогади» — «Україна», Київ, 1926, ч. 2).

*) Збірник УВАН (M. Dragomanow: A Symposium and Selected Writings).

Олена Пчілка згадує також, що українські книжки діти Драгоманових могли побачити лише в родині українського поета Макарівського, що жив недалеко від Гадяча, де вони були на відвідинах, здається, року 1853

Знаний пізніше орієнталіст, проф. Агатангел Кримський, у своїм життєписі Драгоманова також не замовчує численних рис Драгоманова, яких п. В. Дорошенко воліє за краще не бачити та збувати мовчанкою. Кримський, м. ін., писав: «Тільки ж ідеями своїми Драгоманови були «общероси» дядько Михайла Петровича був членом в «Общество Обсдениих Словян», батько що виховався в Петербурзі, брав участь у російському письменстві. Михайло Петрович зріс під глибоким непоборним впливом свого батька та, можна сказати, в пелюшках засвоїв собі свою улюблену думку про те, що для українського громадянства «общерусская література» та культура має неабияку вагу. Дальші обставини склалися так, що дедалі більше і більше одривали його від українського ґрунту й переносили на «общерусский»... 1853-1859 рр. він учивсь у Полтавській гімназії, де піддав під вплив ліберального навчителя історії (тільки ж не українця) Строніна... На прощальному обіді, влаштованому року 1861 на честь дипломатного (художника шкільної округи) Пирогова, студент Драгоманов виголосив у характері делегата од студентства дуже ліберальну промову... Промова ця однинила студентів Драгоманову вхід до гурту ліберальних професорів Київського університету (напрямку, однак, неукраїнського). Особливо запришанився він з проф. все-світньої історії В. Я. Шульгином (що згодом став редактором україножерного «Киевлянина»). Не дивниця, що за студентських часів уважали були Драгоманова за одного з найзапекліших ворогів українського руху в 1860-тих роках. Додати слід, що він часом знущавсь таки з українського руху нещадно. Бо, на Драгоманову думку, вище од будь-яких національних змагань повинні були стояти всякі заходи до народньої освіти, справи освітні... (А. Кримський: «Розвідки, статті та замітки», Київ 1928; Етнографическое обозрение», Москва, 1895, кн. 27).

В Дорошенку зазначує й згаданого вже Кримським Строніна, але дуже обережно й загальною: «Драгоманов спеціально заборжений (indebted) супроти учителя історії, Строніна, що читав йому твори Герцена...»

Тим часом Стронін був справжнім духовим батьком Драгоманова і Володимир Дорошенко міг би децю більше приділити уваги тій центральній у житті Драгоманова особі. Тодішні полтавські українці-самостійники мали свій дуже виразний погляд на цю особу. В листі до Шевича від 14 травня 1862 року, Шиманов писав про Строніна так: «Чоловік цей зовсім не нашого поля, москаль по крові і думках, і силкується якомога закидати нам дорогу... Він дивиться на наш люд московським оком і не любить його. Дуже не гаразд і те, що де треба, він обмовчується, що він москаль, а деякі люди помиляються і обертаяться до нього, як до щирого земляка» («Сборник Харьковского Истор. Філол. Общества», X. 1909, т. XIX).

Сам Стронін у листі до Шевича писав тоді про себе дуже обережно, але все ж зрозуміло, що він скорше панславист (щоб не сказати москаль), аніж

українофіл. коли й написав українську абетку то виключно з метою педагогічною, а не якоюсь іншою. (М. Гніп: «Полтавська Громада», X. 1930, ст. 27).

Маючи на увазі саме Строніна з Драгомановим, І. Франко дуже влучно окреслив «чудернацьку теорію» про «права української мови тільки в елементарній школі, тільки як посередниці для вивчення українських дітей властивої освітньої та ідейної мови — російської» («ЛНВ», 1906, кн. 8).

Драгоманов сам написав дуже чулі спогади про Строніна (в брошурі «Два учителі»), але наші драгоманівці вперто намагаються не помічати цих незручних для них спогадів.

В. Дорошенко далі не менш дипломатично обходить москалізаційну діяльність стронінського вихованця, космополіта Драгоманова в Київських недільних школах для дорослих у 1861-62 рр. Космополіти (щоб не вимовляти — москвофіли), як каже сам Драгоманов, «вчили на обох мовах: на російській та українській, тільки, звісно, більше на першій... Космополіти, не відкидаючи ваги національних форм, все таки в принципі цивілізацію (московську) ставили вище національності (української — прим Ред.)». (Драгоманов: «Два учителі», ст. 60; С. Глушко: «Драгоманов і недільні школи», Україна, 1924, кн. 4; Ген. Жураковський: «Недільні школи», праці Київського Інституту Нар. Освіти, К. 1925, кн. 2).

Як пише такий високоавторитетний дослідник, як І. Житецький, Драгоманов користувався українською мовою лише переходно для улетішення викладової мови, якою була в його школі російська (І. Житецький: «Останній виїзд Драгоманова за кордон», Україна, 1926, кн. 2, ст. 29). Більшість київських студентів, що взялися до навчання в цих школах, трималася того погляду, що неукраїнська школа більше деморалізує, ніж учить. Вони були проти стронінсько-драгоманівського «космополітизму». Але цього всього шановний п. В. Дорошенко воліє не чути, не бачити й не знати, бо до ширення легенди-казки про великого (чи навіть найбільшого) українця Драгоманова це ніяк не пасує.

Так само В. Дорошенко блискавично перестрибує через першу прилюдну промову Драгоманова, про яку він ляконічно згадує лише так: «Ми мусимо зазначити першу прилюдну появу Драгоманова, яка притягла велику увагу (attracted great attention). На весні року 1861 тіло Тараса Шевченка було привезене з Петербургу до Канева, щоб поховати його на Дніпрових берегах. Драгоманов виголосив промову, коли труна було перевезена до Києва». І більше про цю промову п. В. Дорошенко не хоче говорити. Тим часом Драгоманов у своїх спогадах докладно та мальовниче спинився на цій події. Нам залишається переповісти про цю подію за Драгомановим.

Перш за все, коли Драгоманов уступив до Набережної церкви, де стояла трупа, то один із студентів-українців, яким Драгоманов давно вже був остогид своїми вічними москалізаційними, ніби то «космополітичними», теревеннями, сказав йому просто в очі: «А ти, москалю, чого сюди прийшов? Забирайся звідси геть!» Звичайно, Драгоманов цього не послухався й залишився в церкві. По закінченні Богослужби, труну Т. Шевченка почали виноси-

ти на Набережну, але мусли спинитися, бо одна дама принесла квітів і треба було дати їй можливість покласти квіти на труну. Драгоманов зручно скористав з цієї затримки й виголосив, як сам каже, промову московською мовою та з московськими ідеями. А якщо ця промова мала ширший розголос між київськими українцями, то лише тому, що П виголосив над труною кобзаря України спритний москаль (за якого тоді в Києві уходив Драгоманов) своєю московською мовою. Це було типово московське блюзнірство та зневага над труною великого українського поета.

Отож, слід припускати, що коли вже п. В. Дорошенко з такою великою «помпою» почав згадувати цей ганебний прилюдний виступ Драгоманова, то міг розповісти про цю подію трохи докладніше. Але це знову таки перешкодило б йому перефарбовувати московського лиса. Тому п. В. Дорошенко уважав за краще поспішитись і прикоротити передчасно своє цікаве оповідання.

З дальших перлин Дорошенківського панеїрика на честь Драгоманова слід зазначити захоплену рекламу двох останніх творів Драгоманова: «Два твори цього періоду є особливо визначні: «Чудацькі думки про українську національну справу» (Львів, 1891) та «Листи на Наддніпрянську Україну» (Львів, 1893)».

Справжній сенс цих «визначних творів» Драгоманова ще під час появи їх друком наскрізь бачив тогочасний український учений мовознавець, Кость Михальчук. У львівському звіті Павлика Драгоманову 21 липня 1891 р. читаємо:

«Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Гляйхенбергу (південно-східні Альпи — прим. Ред.). Вам (Михальчук) не писав через те, що лютий на Ваші «Чудацькі думки». Головно, каже, не видно, на який кінець вони писані, писано про все газетним способом, вилаяно українських писателів перед широкою публікою, котра з того може вивести тільки: які вони сучі сини» («Переписка Драгоманова з Павликом», Чернівці, т. VI, ст. 234).

Коли Михальчук бачив ще тоді справжню мету та завдання драгоманівських протиукраїнських памфлетів, то чому навіть тепер не в стані зрозуміти змісту цих писань п. В. Дорошенко? Не лише нічого не може второпати, а ще навіть вихвалює перед американцями цей підступно-отруйний московський товар. Обговорюючи давнішу справу видання часопису «Вольное Слово» в Женеві, Дорошенко заявляє, що як видавець Драгоманов мав цілковито вільні руки та що не може бути питання про вплив Священної Дружини (Holy Guard) на редакцію «Вольного Слова». При цьому, однак, Дорошенко забуває додати, що замість Священної Дружини на «Вольне Слово» з Драгомановим мав вплив жандармський полковник Судейкін. Віра Засуліч, особистий свідок багатьох подій того часу, зокрема женецьких, пише: «... що хтось і, мабуть, саме Судейкін запуслав лапу не в одні лише революційні організації в Росії, а також і в конституційний орган «Вольное Слово» в Женеві, це для мене поза сумнівами» (В. Засуліч: «Вольное Слово і

еміграція» — «Современник», 1913, кн. 6, червень). Дали Віра Засуліч розповідас, як у 1883 р. в Швейцарії вона почула в знайомих оповідання незнамого приїждого з Петербурга, як він був наочним свідком одержання листа від Драгоманова до Шувалова (керівника Священної Дружини). «Шувалов тут же прочитав його (листа) і заговорив з його приводу. Лист від Драгоманова просить доказів, а самі подумайте, які тут можуть бути докази? Я знову стрівся на однім обіді з Судейкіним, він, як звичайно, почав розповідати щось із своєї практики. Дещо з оповідань я листовно передав Драгоманову, а він розповів емігрантам. Ті тепер вимагають від нього доказів». Далі Засуліч пише: «... роля Судейкіна тут ясна. Він зручно підсував дружинникам усякого роду вигадані вісті та «документи», які могли пошкодити революціонерам. Судейкін знав чи вважав, у чім і не помилявся, що його співрозмовник (Шувалов) мав зносини з Драгомановим і може подати останньому передані йому від Судейкіна «новини» з революційного світу, а Драгоманов їх надрукує, або передасть емігрантам» («Современник», 1913, кн. 6).

З спогадів Міхайловського («Сочинения», X., 53) про Фітнер та з листа Фрейденберга до Яковлева-Богучарського («Современник», 1913, кн. 6) можемо вяснити особу, що розповідала про цей випадок з Шуваловим — це знаний пізніше вчений фізик М. Ю. Гольдштейн.

Так само цілком безпідставно твердить В. Дорошенко (ст. 17), що «це тільки по 1917 р., коли можна було студіювати державні архіви, можна було вяснити справу» з Земським Союзом та Священною Дружиною, які співпрацювали з Драгомановим.

Отже, Віра Засуліч вяснила ролю жандарма Судейкіна, який через Священну Дружину впливав на часопис Драгоманова в бажаному для жандармів напрямку. Одночасно з Засуліч, але на сторінках «Весніка Європи», зять Драгоманова, проф. Шіпманов, оголосив документи про зносини Драгоманова з священною Дружиною (Шуваловим). Ще перед тим Богучарський у книзі «Из истории политической борьбы 70-х и 80-х г. г XIX века» (М. 1912) розгорнув дуже широкий образ взаємочинности між Драгомановим та Земським Союзом чи пак Священною Дружиною. Ця книга викликала повільні спогадів та ревелаций, які широким потоком пливли з сторінок тогочасних петербурзьких та московських грубих журналів і всебічно висвітлювали багато призабутих, замовчаних та захованих подробиць...

Генерал Смєльській занотував у своїм щоденнику дня 14 листопада 1881 р.: «Учора граф Шувалов висловився, що видаване в Женеві «Вольное Слово» свиданням нашої Священної Дружини, що витрачаються значні кошти і видавцем її є агент Дружини Мальшинський, а помічником його є Божідаревич. Цю газету засновано на те, щоб привабити до неї революціонерів, що радіють кожному виданню проти уряду і в ній пишуть Драгоманов та інші революціонери» (Смєльській: «Дневник члена Священной Дружини» — «Голос Минувшого», Москва, 1916, кн. 2, фебраль).

Слід підкреслити, що гра в піджмурки для дезорієнтації та дезінформації суспільства, яку від десятиліть не знати в чіх інтересах провадить п. В.

Дорошенко, розпочалася ще за давніх часів, а розпочав цю цікаву й шляхотну гру не хто інший, як сам Драгоманов.

Колиполіційний агент Мальшинський був розкритий, то в його обороні виступив сам Драгоманов. Про це знаходимо таку довідку у великій історичній розвідці Богучарського: «Коли в інформаційнім відділі календаря «Народньої Волі» за 1883 р. передруковано обвинувачення (женецького часопису) «Общего Дела» на адресу «Вольного Слова», що на чолі редакції останнього перебуває Мальшинський, особа більш ніж темна, то у відповідь на це Драгоманов написав: «Нарешті щодо інформаційного відділу календаря «Народньої Волі» скажемо, що бодай трохи морально розвинені його читачі, звичайно, оцінять як належить уміщену в нім довідку для державної поліції щодо імени колишнього редактора «Вольного Слова».

Колишній редактор «Вольного Слова» (Мальшинський) того ж 1883 р. спокійнесенько виїхав собі до Росії (це за часів графа Дмитрія Андрієвича Толстого!), де й став одверто в ряди ультра-реакціонерів» (Богучарський: «З історії політ. боротьби», М. 1912, ст. 427).

По перевороті 1917 р. ніхто, крім самотнього Давида Заславського, вже не цікавився відносинами Драгоманова з Священною Дружиною. Та й Заславський знайшов лише обмаль документів про це (повідомлення сенатора Шмідта, скарбника Дружини й колишнього видатного функціонера III-го відділу канцелярії імператора про надіслання грошей Драгоманову на «Вольное Слово» та ще кілька інших дрібниць) і то зовсім не в державних архівах, а в приватнім петербурзькому архіві П. П. Шувалова, заочного приятеля та кореспондента Драгоманова. Закордонний архів Шувалова тепер опинився в Колумбійському університеті в Нью-Йорку, але В. Дорошенко з певних мотивів ухилився від використання його.

Дуже однобічно та скупко освітлює В. Дорошенко конфлікт середини 1880 років між Київською Громадою та російським лібералом Драгомановим.

Іван Франко, дуже важливий свідок, напр., цілковито виправдує проголошений тоді Громадою відступ на позиції неполітичної праці. Франко писав: «Проклямовано т. зв. «неполітичну культурну працю». Українська етнографія, історія і археологія стали пожаданим захистом для людей, що вперед сягали дуже глибоко в живу дійсність. Певна річ, з погляду загально-російського лібералізму це була велика шкода й Драгоманов мав рацію, гостро критикуючи цей упадок політичного духа. Але історик судитиме про нього інакше, він буде бачити в тій добі політичної реакції пору тихого сіяння й повільного росту нового українства, пору отверезіння українців від шуму загально-російських широких фраз і повороту, так сказати, під рідну стріху. В тих роках ішла дуже жива й плідна праця коло самих фундаментів нового українського руху, який мусів вирости зчасом». (І. Франко: «З останніх десятиліть XIX в.», — «ЛНВ», серпень 1901).

Саме в часі загострення відносин між Київською Громадою і Драгомановим, Драгоманов тріумфально повідомляє киян про одержану ним з московських кіл доброзичливу оцінку драгоманівської політичної програми «Воль-

ний Союз». 1884 р. нерозкритий Драгомановим москаль писав так: «Я віжу в неї (программе) почті епоху... Я думаю, что так посмотри́т на не́ю всякий легальный русский... Она может соединит очень много людей і образовать весьма солидную Russische freisinnige Partei. Эта програма... единственная, могущая сплотить весь элемент российской интеллигенції». (Архів М. Драгоманова, т. I. Варшава. 1938 р., ст. 323).

Якщо головною турботою Драгоманова в Женеві було створення «руссіше фрайзінніге партай» — російської вільнодумної партії, то слід відзначити, що не для цього вислала Громада Драгоманова закордон і зокрема не мала вона фінансувати творення такої чи іншої «руссіше партай». Тому вона і припинила, нарешті, грошову підтримку Драгоманова. Але це не перешкодило Дорошенкові проливати рясні, гарячі та солені сльози «з приводу розходження, що мало прикрі наслідки на матеріальне становище Драгоманова» (ст. 20).

Зрештою Київській Громаді було вже досить драгоманівських вихилясів-викрутасів із Священною Дружиною, «Вольними Словами» та «Союзами», їй врешті, увірвався терпець. А В. Дорошенко досі (1953 р.) сидить на стародавній своїй всеросійській позиції оцінки Драгоманова і не може зрозуміти поступовання Громади.

«Барон фон Грінвальдус
фсьо в той же пазиції
На камне сидіт...»

як писав стародавній Кузьма Прутков (А. Толстой I).

Дуже дивно, як фахівець історії літератури, за якого загал уважає п. В. Дорошенка, нерозуміє чи може навіть не знає або не хоче знати історії такого недавнього минулого, другої половини XIX стол., коли Драгоманов снував своє густе московське павутиння скрізь в Україні і на еміграції.

Адже ж ще в останні 1870-х років минулого століття писав до Драгоманова в Женеву один з київських громадян, м. і., таке:

«... Ви діймали віри тому, що писали найхитріші москалі (вони задобрювали вас)... Ви мені сказали, що найкращі москалі Суворін, О. Пилін і други одної з Вами думки, що вони допоможуть вам-нам. Я Вам повірив. Але недавно вчитався в Суворіна та Пиліна й zobачив, що вони обрусители! Я ще з роду не бачив москаля не обрусителя. Як же я буду з «общероссома», себто з ворогом брататися? Од царя до колєзького регістратора, од Каткова до Лаврова — всі обрусители...»

Серденько, погляньте собі в душу: на чім покладаєте Ви віру в москаля? Де ті їх учинки нам на користь? Всі вони, як один вороги слов'ян, гірші чим турки.

Покажіте ж мені одного москаля, щоб не дивився на слав'яницину, як на базар для своїх товарів, такий базар, де вони й ціну самі визначають: для урядників, полів, книжок, сітців, заліза, всього! Сказати оце кацапові, так забожиться, що він чистий — так чого ж його рило в пір'ї? Він свої діла, свої учинки називає по-своєму, а я по-нашому; я кажу, що це «здирство», а він

— «благодєяніє». Різник одкормляє вола, щоб м'ясо ситніше, оце «благодєяніє» кацапа» (Архів Драгоманова, т. I., Варшава 1938; наведено за Р. Дєсєячєнко: «Нац. політ. погляди Драгоманова, їх вплив та значєннє», другє виданнє, В-во «Укр. Політик», 1951, ст. 21-23).

На самім початку своєї статті про життя Драгоманова п. В. Дорошенко пишє, що «життє Драгоманова було зразком служіннєя своєму народові та людству».

От, добре вам «служіннєя» своєму народові! А якщо п. В. Дорошенко розуміє під «служіннєям людству» службу Москві — тоді це дуже своєріднє ставлєннєя справи!

Нарєштї, щоб приподобатись американським протєстантам, В. Дорошенко запєвняє, що Драгоманов був на власнє бажаннє похований на протєстантському цвинтарі в Софії. Але донька Драгоманова виразно зазначила, що Драгоманов був послїдовний безвірник, а що був похований на протєстантському цвинтарі, то не тому, що він так хотїв, а через те, що за болгарським тодішнім законом безвірницькі похорони не були дозволєні. (Л Шішманова: «Спогади про батька» — Нова Україна», Прага, 1922, кн. XVI-XVIII).

Житєпис М. Драгоманова, зладжений В. Дорошенком, міг би бути в давнину взірцем житєписів для інститутів шляхєтних панянок, але нїяк не зразком критичної наукової біографії.

ІІІ. ЗАБУТИЙ МОСКВОФІЛ — П. ТУЧАПСЬКИЙ

До цих кількох рядків, що ми вже подавали про Тучапського належить дати ще кілька докладніших нотаток із спогадів таких визначних українських діячів, як академік Кримський, проф. Лотоцький та інших.

Недавно померлий орієнталїст та знавець історії української мови академік Кримський у своїх спогадах розповїдає про гнітюче та навіть огиднє вражіннєя, яке на нього справили київські драгоманівці — Арабажїн, а ще більше Павло Тучапський, яких він зустрїчав під час своїх відвідин у Києві в червні місяці року 1890-го: «... я поїхав на Україну та перебував кілька днів у Києві, де хотїв точніше собі вив'єяснити політичні відносини між галицько-українськими органами (часописами), особливо ж критиканську роль Драгоманова. Бачився в Києві і з прихильниками «Народа» та Драгоманова, і з їхніми запєклими ворогами: прихильниками «Правди» та Кониського... Вся Арабажїнова мова аж кишїла ненавистю і комашніла дрібними вибриками проти «Правди», проти Кониського, В. Б. Антоновича, Самїйленка... Але ще гірш, ніж Арабажїн, вразив мене мій шкільний товариш Павло Тучапський... він, Тучапський, щоб слїдкувати за галицькими справами, охоче читає москвофільську «Червону Русь» (рєтроградну і писану язичїєм), бо менше тягне читача на блювоту, ніж «Правда» і писаннє «правдян». Як відомо, Павло Тучапський на дуже довгий час зовсім відкинувся від українства, перейшов у табір російської соціал-демократії (псевдонім Лукашевич). — (А. Кримський: «Розвідки, статті, замїтки». Київ 1928, стор. 328).

У спогадах Аполінарія Маршинського, «Поїздка в Галичину 1889 р.» дуже яскраво змальовано, як отруїв Драгоманов життя тогочасного київського студентства: «Появилися «Чудацькі Думки» Драгоманова. Вони підогріли нашу опозиційність та далеко, неначе на азарт підстобнули. Все кругом того в київському житті завертілось якимсь скаженим шабашом відьм і відбивалось на душі гостро: ламало й нівечило все те, чим досі жилось і в що вірилось. Перестати шанувати своїх попередніх друзів — учителів (О. Кониського, К. Михальчука, В. Антоновича, П. Житецького, — прим. Ред.) я не міг; навіть більше: до декого тягнуло серце. А разом з тим давній пієтет до них розвіявся. Серед товаришів не відчувалося єдності». (Календар-альманах «Дніпро», Львів, 1924 р., стор. 100).

Отак своїми отруйними пасквілями руйнував «москаль-чарівник» Драгоманов єдність у рядах тодішніх українців. У чиїх інтересах це робилося?

Кримський у своїх споминах коротко окреслює зміст цих самих «Чудацьких Думок» лорда Гав-Гав з Женеві: «Тут накреслено історію того, як розвивався націоналізм у різних народів і, зокрема в українців і показано всі хибі українського націоналізму, докладно, але нещадно переведено оцінку діяльності українських учених і наприкінці знов піднесено думку про велику вигоду для українців вивчати «общерусскую» літературу та науку». (Кримський: «Розвідки, статті», К., 1928, стор. 317).

Отож, оскільки відомо, що лорд Гав-Гав, будучи англійцем, гавкав під час другої світової війни для вигоди Німеччини, то слід визнати, що Гав-Гав Драгоманов гавкав для вигоди Московщини-Росії.

Визначний український учений мовознавець Кость Михальчук також дуже виразно висловився про ці гав-гавські «Чудацькі Думки». Павлик писав про це зі Львова дня 21 липня 1891 року до Драгоманова: «Вчора ми з Франком зайшли до Михальчука, що вернувся з Гляйхенбергу (в Каринтійських південних альпах, де він лікувався й звідки повертався до Кисва, — прим. Ред.) Вам (Михальчук) не писав через те, що лютий за Ваші «Чудацькі Думки». Головне, каже, не видно на який кінець вони написані; писано про все газетним способом, виляно українських писателів перед ширшою публікою, котра з того може винести тільки: які вони сучі сини». («Переписка Драгоманова з Павликом», том шостий, ст. 234).

Сонрівсько-кцабівський гулай-східняцький характер «літературної діяльності» Драгоманова дуже влучно спостеріг та відгадав тоді Михальчук.

Забутий тепер письменник, перший біограф Шевченка, Олександр Кониський, з жалем та огірченням знаходив, що «великої шкоди завдає Драгоманов серед темних людей своїми фразами, своїми причепами сам себе принижує до того, що стає земським начальником у літературі» (з листа Кониського, наведеного у передмові Волинського до нового видання оповідання «Юрій Горовенко» Кониського).

Так само в листі до етнографа Дикарева з дня 15 квітня 1895 року Ко-
ниський жалівся на «гукання, гавкання й колотнечу, яку править Драго-
манов». («Записки Наук. Т-ва ім. Шевченка», т. 150, ст. 384).

Гукання, гавкання й колотнеча, яку тоді правив Драгоманов, були ске-
ровані на славу «матушки» Москеи та на знищення України так само, як
сучасне нам гавкання Диких та Багатирчуків з Ю. Косачем з «Східняка»
та «Н. Р. Слова».

Дуже проречистим є те, що тоді ж, 15 березня 1892 року, Драгоманов пи-
сав до свого давнього приятеля проф. Ал. Пипіна, схвильований та стурбо-
ваний тим, що згадка про вірш «Ще не вмерла Україна» опинилася на сто-
рінках великої праці Пипіна про українську етнографію. Драгоманов за-
певняв Пипіна, що цей вірш «зовсім кепський в ідейнім та мистецьким від-
ношенні». А далі додав: «Ще два слова на сторінці 355. Ви наводите слова
Кістяківського про вірш Чубинського, що його Сушкевич вніс до свого ви-
дання Кобзаря Шевченка і цей вірш (зівсім кепський в мистецьким та ідей-
нім відношенні) і слова про нього Кістяківського «характерні» лише, як
ознака туману в головах українофілів-романтиків. От один куплет цього
вірша, якого співають на мотив однієї чеської пісні, одного часу поширеної
в київських пивних:

Ой Богдане, Богдане,
Славний наш Гетьмане!
Нащо оддав Україну
Москалям поганим?»

(Олександр Дорошкевич: «Листи Драгоманова до Пипіна». «За Сто Літ»,
Книга 3., Київ, 1928, ст. 90).

Дуже багато промовляє той факт, що цей «Донос на гетьмана злодея»
Пипінові написав Драгоманов аж по тринадцятилітній перерві в їхньому
листуванні. Так його зденервували згадки про вірш, який став українським
національним гімном! Драгоманов уважав своїм обов'язком московського
прислужника, «Івана Сусаніна», конче знеславити та морально знищити
цей твір в очах свого петербурзького колеги, що для цього навіть негайно
відновив перерване від скількох років листування!...

Не менше цікаві речі писав Драгоманов до Лесі Українки дня 4-го липня
1893 року, прославляючи майбутній комунізм та знущаючись з національ-
них почувань: «Смішно, коли русин, виходячи з того, що комуністична
державна річ темна (не ясна в майбутньому), буде стояти проти Бебелів
(тодішній провідник німецької соціал-демократії Август Бебель — прим.
Ред.) за мілітаризм». (Іван Авраменко, «З листування Драгоманова». Гадя-
цький архів. «Записки Істор. Філолог. Відділу ВУАН», Київ, 1928, т. XVIII,
ст. 256).

Дикою чи навіть дикунською, типово чужинецькою зненавистю й до того
дуже підлого хрущово-гітлерівського стилю, тхне від листа Драгоманова,
дня 19 квітня 1894 року, до його сестри Олени Пчілки. У цьому листі Драго-
манов знущається з свого ж таки давнього щирого приятеля поета Стари-

цького, який, з нагоди виїзду Драгоманова за кордон, склав року 1876-го, такий чудий роман: »Чи ми побачимось ще знову«. Залишаємо ці рядки Драгоманова в московськiм оригіналі: »Наша публіка ще сердитя, почему Старицкому... публіка не поднесла 100,000 гульденев, как Іокаю (популярний малярський письменник, — прим. Ред.). За одно бы уже и монумент потребовать и в Лебеховке и в Париже, как Шекспиру! Право есть от чего в отчаяние прийти и я не понимаю, как ты, Оля, можешь надежды еще возлагать на такую літературу и публику. Их бить нужно и бить, три шкуры спустить, то может бить четвертая будет людская«. (*Зап. Іст. Філ. Від. ВУАН«, т. XVIII, ст. 261).

Стиль, можна сказати, цілком гідний Дикого та Андрієнка-Полтавця з іншими Ю. Косачами з вайнбавмівського »Н. Р. Слова«.

Так розправився Драгоманов з Чубинським та Старицьким! Але не ліпше писав він і про тоді, ніби такого близького (?) до нього Франка. Дня 12 вересня 1886 року писав Драгоманов до Олени Пчілки про Франка, що тоді всупереч Драгоманову брав участь у редагуванні одинокого тоді українського літературного журналу »Зоря« разом з професором Огоновським, якого люто ненавидів Драгоманов, бо Огоновський мав своїми науковими працями викликати велике невдоволення в московськiм науковiм світі, починаючи від тодішнього Пипіна і кінчаючи теперішнім Н. Ульяновим з мюнхенської американської радіостанції »Асвабажденіє« та з чухновського »Обзор«, »На Переломе«, »Знамя Россіе«, та мельгуновського »Россійского Демократа«.

Драгоманов писав 12. IX. 1886 року до Олени Пчілки про Франка так: »Он легко поглупел в »Зоре« і вряд лі оправітся (навряд чи одужає, — прим. Ред.) от пребывания в атмосфере этого хлева« (хлев — стайня).

25 грудня 1893 року Драгоманов зневажливо пише до Павлика про »пташину породу« Франка, а 18 січня 1894 р. згiрдливо скаржитья Павликові: »О Рутенія! Довго ти ще житимеш, коли такі радикали, як Франко, так багато тебе в собі носять!« (*Переписка Драгоманова з Павликом«, т. VIII, ст. 6, 20.).

Але так зневажаючи українських письменників та поетів, Драгоманов молився на московську літературу. Коли ми вже торкнулися таємниць гадяцького архіву Драгоманових, то слід згадати й петербурзького драгоманівця, проф. Івана Гревса, який на початку 20-тих років вирушив з Петербургу на знову здобуту москалями Україну та, розкошуючи полтавським літом, перегортав старі листи в цьому архіві.

У своїй статті — »Драгоманов о Тургеневе«, Іван Гревс писав: »Драгоманов ніколи не ставив собі відокремлення України від Росії... Особисто з уст його я багато разів чув, як він з запалом твердив своїм приятелям, учням і співробітникам, що загине ціла справа України, якщо вони зречуться російської літератури. Він сам її чудесно знав і любив; завжди образи, з неї зачерпнені, ілюстрували розвинені ним погляди, приносили насолоду й упосиня його смакові... Перечитані мною в Полтаві інтимні листи його

до близьких і до кривих, стверджують, що такий погляд був дійсно тлом і кров'ю його духа до скону». («Билос», 1925, кн. 3., ст. 126-127).

Німці понищили архіви в Україні, а тому зайвим було б сподіватись, що колись цей гадяцький архів буде опублікований. Через це користуючись нагодою покликатись на праці Авраменка та Гревса, що на свої очі бачили листи Драгоманова в цім спаленім німцями архіві, тим більше, що українські читачі не мали нагоди ознайомитись ближче з більшістю наведених у моїй праці джерел... А урядова українська наука (В. та Д. Дорошенки, М. Стахів, І. та М. Рудницькі, Ветухов, С. Драгоманов) уперто ігнорують ці джерела, завзято тримаючись, як для них єдиноспасенних — лише і виключно драгоманівських брошурок та памфлетів...

Але вернімся від великого Драгоманова до маленького драгоманчика — Тучапського. Зрештою, він накоїв чи принаймні щиро намагався накоїти стільки лиха, що цього драгоманівського джуру слід пізнати докладніше.

Поруч із спогадами Кримського про Тучапського, слід співставити слова другого свідка історії тих років, проф. Ол. Лотоцького:

»Біля М. В. Ковалевського гуртувалося кілька, не багато, молодих сил, з яких я знав П. М. Тучапського, що грав певну роль в студентських колах. Сього останнього можна уважати за типового представника драгоманівського радикалізму на Україні, — з преваліацією в нім моментів політичних та соціальних над національними. Під криптонімом — Е. С. (другий його псевдонім — Лушакевич) надрукував Тучапський за кордоном (у видавню І. Франка) брошуру про Шевченкові ідеали та українську дійсність, де традиційно та ще з аляповатим посиленням повторює звичайні драгоманівські зневажливі твердження про Шевченка, аж до того, що Шевченко не мав сталих громадських і політичних поглядів, не мав ясного й певного світогляду, який міг би дати йому право стояти на чолі українського руху. Працюючи спершу з Мик. Вас. Ковалевським, як український радикал, опісля вступив він (Тучапський) до соціал-демократичної спілки, що стояла на ґрунті російському». (Олександр Лотоцький, «Сторінки Минулого», Видання Українського Наукового Інституту. т. I. Варшава, 1932, ст. 165-166).

Далі Ол. Лотоцький зазначає ще таке: »Помер Тучапський вже за большевиків, р. 1922-го, і по його смерті видруковано його спогади за дев'ятдесяті роки та дві його статті про Драгоманова (у М. Грушевського — прим. Ред.). Прихильників Ковалевський мав серед молоді, що взагалі співчуває більш революційним стремлінням... Радикальна течія Ковалевського на Україні була фактично фракцією галицького радикалізму, на чолі якого стояли тоді, за Драгомановим, Франко та Павлик«. (Там само, ст. 166).

Коли відомого українського діяча, Івана Стешенка, скритовбивчо знищила не то московська чорна сотня, не то не знати хто, вночі з 31 липня на 1-ше серпня в Полтаві, то давній товариш молодих літ забитого, соціал-демократ, Дмитро Антонович, у посмертній згадці пригадав кількох зрадників-перекінчиків, що з стешенківського гуртка драгоманівців перескочили до москалів: »Дехто справді перейшов назавжди в російські кола і серед

тих кол зараз є найлютішим ворогом української самостійної революційної боротьби. Для них є святим гаслом єдиний фронт і єдина неділима культура і держава...» («Робітнича газета», Київ, 4-го серпня 1918 року). Ці спогади Д. Антоновича, без останнього речення, наведені також у знаній праці Гермайзе: «Революційна Українська Партія (РУП)».

З пізніших словесних пояснень самого Дмитра Антоновича вияснилося, що під «дехто» слід мати на увазі таких осіб, як Кавун, Крохмаль та Тучапський.

Року 1918-го, вже по першій навалі червоних москалів на Україну, старий український публіцист Павло Смуток (Стебницький) писав на сторінках київського щомісячника «Літературно-Науковий Вісник» про цілком недавно лекцію історії:

«На престіл російської революції засіли, замість колишніх самодержавних большевиків, пролетарські диктатори — большевики... В історії большевизм тим більш співкревний самодержавію, що вони обоє виростили з московського національного духа... І от ми з вами дочекалися найсвіжішої форми, в яку вилявся московський національний дух — большевизму... Большевики, відповідно до свого національного характеру подбали одягти революцію в шати абсолютизму, а федерації надати централістичних форм...».

Як з наведених уривків можемо бачити, такі історичні події, як бій під Крутами та навала московських банд генераліссімуса Муравйова на Україну, облога та штурм Києва, протверезили давнього драгоманівця Смутка-Стебницького і він почав дивитися на дійсність без драгоманівських окулярів.

Але Тучапський, який за словами Д. Антоновича «зараз є найлютішим ворогом української самостійної революційної боротьби», Тучапський, навіть за такої історичної завірюхи, не загубив драгоманівських окулярів, а навпаки, навіть міцно за них тримався. Тучапський у рецензії на статті Стебницького в російським меншевицьким соціал-демократичнім журналі «Объединение» писав:

«Статті Стебницького і П. Смутка дуже характеристичні: вони розвивають одну й ту саму думку — про неминучість для України відокремлення від Росії, бо їх спільне життя зводилося до «панування московської півночі над українським півднем, народу східньої культури й хижачької вдачі над народом європейської культури, нахилів та політичних ідеалів» і для Стебницького і для Смутка большевизм є ніщо інше, як прояв московської національної особливості».

Далі Тучапський пригадує собі всі старі драгоманівські протиукраїнські аргументи та викликає з труни навіть тінь самого свого великого вчителя і керівника — проф. Драгоманова. Щоб остаточно знеславити Стебницького-Смутка, Тучапський ужив традиційних випробуваних ще на сторінках «Чудацьких думок» та «Листів» Драгоманова засобів.

«Наведеної цитати досить, — писав Тучапський, — щоб показати, в якому напрямку працює думка «самостійних» публіцистів «Літературно-Наукового Вісника». Це все та сама, давно відкинена наукою теорія «національного

духа» і зокрема та сама «Духинщина», теорія «східнього» турецького походження москалів, проти якої так завзято й так переможно (пабеданосно) боровся найвизначніший український учений і суспільний діяч, М. П. Драгоманов. (З рецензій Тучапського на перше півріччя «Л. Н. Вістникка» за 1918 рік, «Объединение», ежемісячний, научний и полетический журнал, Ноябрь-Декбрь 1918., ст. 261-262., Одеса).

Цей самий журнал потім віродився в Парижі, спочатку п. з. «Грядущая Россия», а згодом «Современныя Записки», а тепер під новою назвою «Новий Журнал» просперує в Нью-Йорку й веде досі все ту ж драгоманівсько-тучапську москвославну та москволюбну лінію.

На прикладі таких драгоманівців, як згадана Дм. Антоновичем яничарська трійця — Крохмаль-Кавун-Тучапський, ми бачимо, що т. зв. драгоманівство було нічим іншим, як першим кроком до національної зради, до капітуляції перед Москвою, до перекінчництва.

Тому цілком природно, що нащадки Тучапських, усякі СОНР-івські та КЦАБ-івські гулаї та золотаренки так міцно тримаються з самим Мельгуновим на чолі за такі драгоманівські заповіти, як «Вольний Союз» та цілу решту драгоманівської спадщини.

Але вертаючись до твердження п. д-ра М. Стахова про фальшивий брак ознайомлення з ідеями та творами Драгоманова на Наддніпрянській Україні на початку ХХ століття, слід відзначити, що приклад Тучапського світчить про цілковито протилежне — про належне зрозуміння та знайомість з творчістю Драгоманова й про невмирущу пошану супроти нього та непроминаючу авторитетність думок та ідейок Драгоманова для його вірних учнів і джур, навіть багато років по смерті цієї особи.

Слід ще зазначити, що в той час, як сучасні «східняки» та вайнбаумчики — це платні агенти, запродавці цілком одверті, то про Драгоманова з Тучапським та Абаражіним цього не можна констатувати. Це була в основі безплатна «Добровольная Охрана» чи оборона московських впливів на Україні. Але, зрештою, фінансовий бік цієї тодішньої акції оборони московського престижу не цікавий. Нехай Драгоманов з своїми джурами й цілком безплантій «добровольний охранитель» — однаково це була огидна й бридка роля сусаніних московського лібералізму в Україні; це все були тяжкі колони на тернистім шляху визволення української нації.

Життєпис драгоманівця Тучапського, є яскравим прикладом глибини впливів Драгоманова в осередках російських імперіялістичних марксистів соціал-демократів, ще однієї партії, яку поминув п. д-р М. Стахів у своїм архитворі про впливи Драгоманова на політичні партії.

IV. «РЕФОРМАТОР» ПРАВОПИСУ

У своїй праці про вплив Драгоманова на українську політику д-р М. Стахів воліє говорити переважно про що хочете, аби лише не про політику. Він, між іншим, проголошує: «Драгоманов був зокрема відповідальний за розвиток української політичної термінології». Далі п. Стахів твердить, що

Драгоманов дбав про те, щоб зробити українську термінологію незалежною від московської і т. п. (Symposium), с. 54).

Не слід дивуватись цим твердженням д-р Стахова. Для нього Драгоманов є партійним божищем. яке він має при кожній нагоді вихвалити, як це давніше робили марксистки з своїм Марксом. Крім того, д-р Стахів є анальфабет і то, на жаль, не лише в справах мови. Тому не слід ані дивуватися його твердженням, ані робити його відповідальним за них. Послухаймо краще, що казав про москалізаційні термінологічні вправи Драгоманова такий безперечний авторитет у справах мови, як академік Кримський: «Наукові терміни автор (Драгоманов) полюбляє позичати з мови російської... Сипле москалізмами (і не тільки в термінології) навіть там, де вони вже не до речі; він уживає, напр., слів «живетне», «мошенник» тощо (Етнографіческое обозрение, Москва, 1894, кн. 20, а також: Кримський — «Розвідки», статті К. 1928, ст. 207).

Далі Стахів дуже урочисто проголошує:

«Драгоманов був також реформатором українського правопису».

З дальшого викладу шановного пана д-ра ми довідуємось, що Драгоманов закликав українців перейти на латинський альфабет, але з того нічого не вийшло... Тоді, за п. Стаховим, Драгоманов у своїх женецьких виданнях упростив правопис Куліша. В дійсності Драгоманов у цих виданнях прийняв сербський правопис, т. зв. «герцеговинку», де послідовно треба було терпеливо, вперто та наполегливо виписувати зовсім зайву літеру «й» перед голосівками. Замість я, е, і, ю спритний «москаль-чарівник» з Женеви — і не для упрощення, а для ускладнення та зогидження українцям їхнього правопису, наказував писати — ја, је, јі, ју.

Крім того, коли вже д-р Стахів узявся висвітлювати Америці роллю Драгоманова в правописних справах, то чому він не згадав одного історичного факту: Коли професор Смаль-Стоцький переводив реформу нашого правопису в Галичині і на Буковині із старого етимологічного на сучасний фонетичний, то невсипущий «москаль-чарівник» Драгоманов написав особисто до Смаль-Стоцького дуже гострого листа, в якому він дорікав Смаль-Стоцькому, що той переводить реформу через австрійські урядові установи. В цей самий час Драгоманов вимагав, щоб цю справу вирішали по своїй вподобі кожна громада, кожна школа чи товариство окремо. Смаль-Стоцький згадував пізніше, скільки прикрости завдав йому цим листом Драгоманов.

Про це згадувалося свого часу, здається, при нагоді 25-ліття реформи правопису десь у 1918-20 рр. на сторінках такого поважного наукового органу, як «Записки Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка» у Львові.

Завдання та мета цього знаного анархічного «громадівства» Драгоманова дуже яскраво розкриваються саме в цьому листі «москаля-чарівника» до Смаль-Стоцького. Можна собі легко уявити, що сталося б з реформою правопису, коли б Смаль-Стоцький справді піддався на домагання Драгоманова

та переказав вирішення правописної справи кожній окремій громаді, спільноті, товариству, школі чи редакції...

Дуже прикро, що д-р Стахів не скористався нагодою висвітлити, чому «послідовний громадівець» Драгоманов лише до українських справ підходив з такою міркою, залишаючись інакше, як росіянин, державником та великодержавником імперіялістом.

V. ТІНЬ МОСКАЛЯ-ЧАРІВНИКА В 1917-19 РОКАХ

Останній сьомий розділ праці д-ра М. Стахова про вплив ідей Драгоманова на політику років революції (1917-20) обмежується кількома коротенькими згадками про закон Центральної Ради про національно-персональну автономію для меншостей та про з'їзд народів у Києві у вересні 1917 року. В цілому цей розділ займає одну сторінку друку, так ніби то справді в тих роках була така обмаль впливів Драгоманова.

Але в дійсності тих впливів було значно більше. Лише редакція цього драгоманівського збірника, а з нею і д-р Стахів, воліють цим разом про це тасмнично мовчати.

Перш за все під впливом ідей Драгоманова, просякнута «занадто оптимістичним федералізмом Драгоманова (у бік Москви — прим. Ред.), який спинив розвиток української політичної думки на п'ятдесят років» (Leon Wasilewski: «Przedswit», London, 1896) дуже багато осіб чи навіть цілі прощарки з партії українських соціал-демократів та соціал-революціонерів орієнтувалися на Москву, відколювалися від своїх партій та творили нові групи — незалежних лівих боротьбістів тощо, які в політичній та збройній боротьбі приставали на бік Москви, цим разом уже червоної. Драгоманов ціле своє життя торочив про потребу йти спільним фронтом з поступовими москалями. Ця настирлива драгоманівська проповідь принесла свої чергові рясні овочі вже під кінець 1917 р., коли Москва розпочинала збройний похід на підбиття України. Від соціал-демократів відколослася група Буценка, а від соціал-революціонерів — ліві, т. зв. «боротьбісти», Гнат Михайличенко, Єланський, Сівер-Одоевський, Полоз. Не дасться заперечити, що все це були вірні учні Драгоманова.

Дещо згодом, у січні 1919 р., коли Москва розгортала вже другий наступ на Україну, частина соціал-демократів з Авдієнком та Пісоцьким на чолі перейшла на «радянську плятформу» і стала реально на бік ворога, московського окупанта. Без розкладової підступної пропаганди Драгоманова, без усіх його отруйних гадочих «Листів» та «Чудацьких думок», таке заломання національного фронту було немислиме й неможливе. Але Драгоманов усе своє життя дбав про зруйнування та унеможливлення одноцілого українського фронту супроти Москви своєю настирливою й невтомною пропагандою проти націоналізму за космополітизм. Практичні наслідки цієї гадючої пропаганди — всі ці групові переходи задрагоманених соціалістів на бік московського окупанта — завдали нам ряд тяжких невдач та підривали можливості оборони України перед червоною московською навалою. Так само, коли Київ опинився під денікінською окупацією, то соціал-демократ, драгоманівець Валентин Садовський (якого віддавна його партійні товариші

казивали представником російських конституціоналістів-демократів у партії українських ес-деків) почав на сторінках свого «Слова» проповідувати федерацію з Денікіним. Це відбулося у вересні 1919 року, коли українська армія, позбавлена ліків та амуніції, зводила тяжкі бої з численними ворогами — з червоними та білими москалями.

Тоді саме, для спаралізування української дипломатичної чинності на мирній конференції в Парижі, драгоманівець Н. Могилянський, в порозумінні з давнім знайомим приятелем Драгоманова проф. П. Мілюковим, утворив у Парижі фіктивний і фальшивий «Український Національний Комітет», який діяв у порозумінні з денікінськими москалями, виступав з бундючими заявами проти законного українського уряду Директорії та стояв за драгоманівську «Матушку Россею» з Денікіним, Колчаком або Врангелем на чолі.

Загробним патроном цього фальшивого українського комітету панів Могилянських та Мілюкових був безперечно ніхто інший, як Драгоманов. До речі, оскільки про це досі чомусь усі втаємничені особи нічого не писали, слід написати кілька рядків про «президента» цього фальшивого комітету та ставлення москалів до нього.

Н. Могилянський, учений етнолог, учень відомого українського вченого Хведора Вовка, пізніше директор російського (етнографічного) музею Олександра III-го в Петербурзі, не зважаючи на цілу свою драгоманівську «самоотверженість», не викликав особливого довіря до своєї «русскости» в таких старих московських політичних гіен та лисів як Мілюков, Маклаков, Сазонов. Вони бо дуже добре знали, що він під псевдом Могильченко, друкував свої наукові твори у львівських «Записках Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка». А тому з бідолашним п. «президентом» москалі ніяк не рахувалися. «Президент» не мав нічого, крім гучного титулу, а всі справи (та гроші) проходили через руки підрядних типів клясично стовідсотково запродавського типу, як віцепрезидент Цитович та секретар Моркотун. «Президент» Могилянський на все це щиро скаржився своїм давнім петербурзьким приятелям, як Л. Чикаленко та О. Я. Шульгин.

Н. Могилянський за весь час своєї еміграції (+ 1933 р. у Празі) цупко тримався обома руками за драгоманівський коран, за всі його «Думки» та «Листи». У москвофільському журналі «Карпатський Свет», Ужгород, 1928 р., Могилянський писав:

«На це вже 50 років тому зауважував у своїх працях Драгоманов, схиляючи земляків своїх українців не до стремління до самостійности, а до розвитку засад федеративних («Карпатский Свет», 1928 р., ст. 158).

Так само в своїй давнішій статті «Трагедія України» він чуло згадував такі твори Драгоманова, як «Чудацькі думки», «Листи на Наддніпрянську Україну» та зазначену раніш «Вільну спілку», в яких «Драгоманов не відокремлював справи України від загальної еволюції в Росії («Грядущая Россия», Париж, 1920, февраль, ст. 305).

1918 р. в Києві цей самий Н. Могилянський брав участь в уряді; він був за німецької окупації в гетьманському уряді заступником державного сек-

ретаря, а після вибуху всенароднього повстання проти німців тодішньої урядової влади одним із своїх останніх актів призначив Н. Могилянського головою Дипломатичної Місії в Парижі. Треба гадати, що принаймні тоді цей верткий драгоманівець не дістався до Парижу, а опинився під денікінськими крилами в Катеринодарі. Принаймні у збірній урядовій праці «Труди підготовчельной по національним делам комісії», що вийшла в Катеринодарі 1919 р., знаходимо працю цього самого Могилянського «Об автономии Новороссии», де він дбайливо продовжує працю, яку 1884 р. своїм «Вільним Союзом» розпочав Драгоманов у Женеві, а тепер продовжує С. Мельгунов з «Російським демократом» у Парижі.

В той час, як проф. А. Білімович у «Трудах» цієї самої комісії, з вдячністю згадуючи Драгоманова та його «Вольний Союз», доводив за Драгомановим потребу поділу України на три «автономні» області, проф. Н. Могилянський підводив ідеологічний і економічний та навіть національно-історичний ґрунт під відокремлення Степової України, яку він по-денікінськи називав «Новороссією». Новоросія є країною, що формувалась під впливом цілковито відмінних історичних факторів, аніж Малоросія...

Для зносин послуговується тою самою російською мовою, хоч з новоросійським акцентом... Своєрідні форми життя і економічні відносини різко відмінні від відносин, що склалися в Малоросії («Труди підготовчельной по національним делам комісії», ст. 117, 118).

З наведених уривків вікопомних творів проф. Могилянського читач може собі уявити цілий розмір нещастя для адмірала Стівенса й цілого «Американського Комітету», а також для всіх багатирчуків з золотаренками, від передчасного відходу на той світ автора таких блискучих і їм ідейноблизких творів.

Пан Іван Рудницький-Лисяк, пишучи недавно в багряних новоульмівських «Вістях» про Український Клуб в Женеві, побожно та віддано згадував «многогранну діяльність М. П. Драгоманова».

Але хіба, вживаючи Лисяк-Рудницьких висловів, діяльність цього вірного учня «москаля-чарівника» з Женеви не така ж «многогранна»? Він вам і заступник державного секретаря, і шеф дипломатичної місії, і експерт відокремлення Новоросії, і президент цілком фальшивого Українського Комітету!

А коли большевики пізніше видали перед судом Союзу Визволення України та колективізацією рекордово підлу брошуру Мотузки п. з. «Жовто-блакитна еміграція», то цей драгоманівець щиро привітав на сторінках «Руля» (ред. Гессен, Камінка, А. А. Гольденвейзер) цю гідну хіба що самого Еренбурґа брошуру. Могилянський на сторінках часопису п. Гольденвейзера радив «всім руським людям» ознайомитися з цією Мотузчиною брошурою та мало що не вивчити її напам'ять. Прекрасні душі сходяться...

Многогранна діяльність цього драгоманівця, камер-юнкера та професора, на жаль, не знайшла освітлення на сторінках праці Стахова, хоч вона весь час свідомо провадилась під прапорами Михайла Петровича Драгоманова з якими наведеннями з його «Листів» та «Думок».

Наслідком «драгоманівської» діяльності Н. М. Могиллянського було м. і. те, що «Собрание Узаконений і Распоряжений Правительства, Издание Особаво Совещания при Главнокомандующем Вааружонних Сил Юга Россіи», (19 сеп-тября 1919, ч. 23, стр. 315-318) оголосило затверджену «главнокомандующим» постанову «о созданіи областей Киевской, Новороссійской і Харьковской».

Слід сподіватися, що в сполученні з близьким 35-тиліттям цієї вікопомної дати (19 вересня 1919-1954) могиллянсько-денікінського заснування трьох запропонованих ще Драгомановим у «Вільній Спільці» ще 70 років тому областей, УВАН з Стаховим та Мельгуновим і не без Селянської Партії п. Доденка*) видадуть ювілейний збірник у честь «русской тройки» Драгоманова, Могиллянського та Денікіна...

VI. ПЕТРУШЕВИЧ З НАЗРУКОМ — УЧНІ ДРАГОМАНОВА

Дуже прикро, що невтомний дослідник політичних впливів Драгоманова на політику, д-р Стахів, власиво кажучи, дбайливо замовчує в більшості випадків ці впливи, воліючи на кожному кроці вглиблюватися та фантазувати про впливи Драгоманова на правописну справу.

Присвятивши правописним досягненням Драгоманова тридцять три рядки, Стахів вшановує таку неосяжну тему, як вплив ідей Драгоманова на політику рішачючих років 1917-1920, майже однаковою кількістю рядків — тридцять вісім друкованих рядків! — це трохи замало для виявлення дуже розгалужених та зловорожих впливів ідей москвофільського Мефіста з Женеви й до того у «фаховій» праці та ще й у «академічному» виданні...

Про фатальний вплив ідей Драгоманова на перехід Галицької Армії на сторону московського генерала Денікіна, що стався в листопаді 1919 року, п. д-р М. Стахів не згадав.

А тим часом, усі головні дипломатичні ініціатори цього жалюгідного кроку, були «реєстрові драгоманівці»: д-р Василь Панейко, сумвознаний «федераліст», та проф. Степан Томашівський, що з Парижу (в контакті з російськими Сазоновими) намовляли диктатора Петрушевича, в Кам'янці, приєднатися до напроголошеної Драгомановим т. зв. на їхньому жаргоні «третьої солідної Росії».

А в Кам'янці, біля диктатора Петрушевича, сидів ще третій дорадник з тієї ж зграї д-р Осип Назарук, стандартний радикальний дуб, що щиро драгоманівським бессервіссерством та з погордою (див. «Листи на Наддніпрянську Україну» та «Думки» Драгоманова) ставився до своїх братів наддніпрянців. Драгоманов же навчив його шанувати москалів... Назарук, подібно до свого духового шефа Драгоманова — несамовито зарозумілий, нахабний та пертий, остаточно затуркав звиклого до відецького вигідного та випорядженого життя старенького Петрушевича, який тільки про те й

*) Один з чільних проводирів цієї партії, П. Станіславівський, з певним жалем та огірченням писав у київській «Новій Раді», на початку революції 1917 р., у квітні-травні того року, що Центральна Рада якось без особливої надуми перейшла над пропозиціями Драгоманова поділити Україну на три області...

думав, щоб скоріше дістатися до свого вимріяного Відня. І дійсно, піддавшись та уступивши намовлянням драгоманівської мафії, Петрушевич «передав» армію Денікінові та через Букарешт виїхав з Назаруком до Відня.

А коли за пару тижнів по цій «солідна» армія «солідної» Росії луснула та почала без штанів утікати до Константинополя, то ця зграя драгоманівців з Назаруком на чолі переставила політику п. Петрушевича на рейки червоної Росії, що також чудово вкладалося в рямці драгоманівської програми та драгоманівських ідеалів.

Цих «відгалужень», дуже виразних впливів ідей Драгоманова на політику 1917-1920 років, п. Стахів не згадав ані словом.

Коли пан доктор «забули» згадані тут події, хоч як можна забути організовані та елегантні перескоки згаданих «реєстрових драгоманівців» на політичній мапі Європи — від Петрушевича до Созонова з Мілюковим та Денікіним, а звідти просто до Леніна (та все з «Кораном» Драгоманова в руках), то слід було панові докторові переглянути хоч би й працю Романа Десняченка — «Національно-політичні погляди Драгоманова та їх значіння».

Ця капітальна праця згадує й про вплив думок Драгоманова на фатальний і катастрофальний перебіг подій в Україні восени 1919 р. Бо й залишення престольного міста Києва галицькими частинами на поталу денікінцям було продиктоване дипломатичною драгоманівською трійцею — Панейко-Томашівський-Назарук...

Якби п. Стахів чогось не «знав», або про щось «забув» з ідейок Драгоманова — він усе йому потрібне знайшов би в цій розвідці Десняченка.

Найліпшою «рецензією» для цієї книги було те, що драгоманівці спочатку сконфіскували, а потім спалили її перше видання. Тепер вийшло по п'ятьох роках друге видання...

Конфіскація та спалення цієї книги, яка правдиво з непідробленими текстами самого Драгоманова виявляє справжній стан та істоту його «творчості», є красномовним доказом того, яку то толерантність запровадив Драгоманов серед своїх учнів.

Пиворізні хрії Стахова про закаптуреного «москаля-чарівника» з Женев, дуже нагадують знані композиції Едварда Козака в давньому львівському «Зизі» чи в теперішньому «Лісі Микиті» на тему, як то наш малий Ромцьо (чи в давнім випадку Слонцьо) уявляє собі професора білої та чорної полімагії Дракодурова чи Мракодурова...

Видовище дуже мало втішне, зокрема, коли взяти на увагу, що наш малий Слонцьо посідає аж такі великі та високі академічні гідності, а його твори виходять під фірмою наукової інституції, яка привласнила собі дуже поважну назву. До чого ми йдемо з такими публікаціями та такими інституціями?

Один рафінований знавець політичного фольклору Галичини, ще за царя Франца Йосифа II, з незрівняним гумором розповідав про одного видатного драгоманівця з партії радикал-соціалістичних дубів, до якої належить і сам д-р М. Стахів. Цей радикальний дуб мав надзвичайно сочисту та мальовничу мову, а улюбленим його реченням, яке він часто вимовляв,

де треба було і де не треба було: «Ми нарід перфідний та анальфабет і нам вірити не можна».

Дуже прикро, що п. д-р М. Стахів забув поставити ці незабутні слова свого ж таки партійного товариша та ще й драгоманівця, як мотто над своєю працею — це речення незвичайно добре підходить до цієї шановної докторської праці, як теж і її не менше шановного автора.

VII. ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО МОСКАЛЯ-ЧАРІВНИКА

Для освітлення діяльності Драгоманова в Женеві на початку 80-тих років слід узяти під увагу надруковану тому вже двадцять років у празькім журналі «Розбудова Нації» (листопад-грудень, 1933) документальну розвідку д-ра Петра Кащинського п. з. «Д. Драгоманов у світлі чужих тайних документів».

Д-р Кащинський був у березні місяці 1933 року приязний у Празі на однім рефераті про Драгоманова (д-р як теоретик та практик конституціоналізму), зачитанім на одній секції «Т-ва Українських Журналістів». На цих зборах головував з доручення президії товариства знаний адоратор Драгоманова, марксист-арабажинець — Панас Феденко, тодішній декан одного з факультетів інституту ім. Драгоманова в Празі...

Надуживаючи своїми правами голови зборів, цей арабажинець, декан драгоманівського інституту, намагався переривати доповідь, звертаючись до зборів з патетичними вигуками про те, що тут сміють наводитись слова відомих супротивників Драгоманова, таких як Засуліч, Дейч, Стефанович... Нарешті, оди́н з приязних зауважив збентеженому вкрай драгоманівцеві-деканові: «Пане Феденко, та ж ви, здається, матимете по доповіді час для більш відповідних зауважень...» Тоді п. Феденко дещо втихомирився й і більше не перебивав доповіді.

Д-р Кащинський, який уже перед тим переглянув у державних австрійських архівах у Відні різні звіти австрійських висланців у Женеві про діяльність еміграцій і зокрема Драгоманова, був дуже здивований, з чим і не крився, такими виступами драгоманівського декана. По повероті до Відня зробив належні витяги з цих давніше тасмних австрійських архівів, та так само швидко переслав свою статтю редакторові «Розбудови Нації», а через пів року, коли «прийшла черга» на цю статтю, вона з кінцем 1933 р. появилася на сторінках цього журналу.

З огляду на те, що цей журнал та ця розвідка тепер уже призабуті й невідомі, слід бодай коротко пригадати зміст поданих Кащинським повідомлень агентів австрійського уряду.

Драгоманов під осінь 1876 р. приїхав до Женеви, де він з доручення Київської Української Громади мав видавати журнал «українською мовою на рівні європейських (журналів)», як пише Іван Франко у своїй передмові до I-го тому «Листів Драгоманова» (Львів, 1906, ст. 10). Далі І. Франко питає: «А що зробив Драгоманов із того журналу? ... — Ряд альманахів ... щодо форми редактованих монструально, видаваних без ладу, заповнених довжезними й іноді механічно зліпленими статтями самого Драгоманова ... Та це не все. В переднім слові до «Громади» Драгоманов під вражінням кружка свіжких зна-

йомих анархістів-федералістів у Женеві підлустив на власну руку їх програмі ідеї також у програму «Громади» і цим певно не спричинився до скріплення зв'язків (Київської) «Громади» та й усього українського руху з собою».

До цих часів відноситься уривок, наведений Капшинським з акту ч. 322-1877 р. президіяльної секції австрійського міністерства закордонних справ: «... Акція групи Драгоманова цілком аналогічна з акцією російських шіґістично-соціалістичних груп... Тому швидко вона входить у зв'язок з останніми, особливо з російською революційно-активістичною партією та інтернаціональною робітничою лігою в Лондоні і Женеві».

Драгоманов на доручення Київського Українського Центру мав видавати за кордоном легкий для таємного пересилання в Україну та рівнож легкий для читання публіцистичний журнал для оборони прав українського народу. Замість того він видав у Женеві протягом кількох років п'ять грубесних томів, важких не лише для читання, як справедливо зауважує Франко, але й для передавання через кордон! Так змінивши форму журналу, Драгоманов явно глузував з доручень киян, підступно зводячи наміри українців до абсурду... Варто собі уявити, як тяжко було транспортувати через кордон такі грубесні томи. А от, коли треба було видавати вже не український журнал, а таки московський, то Драгоманов, хутко засукавши рукави, жваво й моторно та ретельно випускав рухливий тижневичок «Вольное Слово», на взір давнього герценівського «Колокола», який так само легко діставався навіть поштою через кордони Росії.

Отже, слід зазначити, що тактику зволікання та саботажу Драгоманов дуже хитро застосував до даних йому українцями завдань. А коли треба було виконувати замовлення москалів, то він уже притьмом обертався на всі боки та робив усе швиденько і вчасно...

Про цю службу Драгоманова москалям свідчить, наведений Капшинським 1881 р. акт дирекції поліції у Відні, поданий австрійському міністерству закордонних справ (акт 2679 / 1881):

«Знаний Михайло Драгоманов несподівано перейшов з радикальної партії російських емігрантів до поміркованої і заснував під назвою «Вольное Слово» свій власний тижневик, в якому досить лагідними словами заповідає обстоювати заведення конституції та децентралізації в Росії».

В тій справі пишуть до Відня і з Берліну (Берлін 14 / 1881 — Відень 2988 / 1881):

«Донесення віденського конфідента, що Драгоманов раптово й несподівано перейшов із радикального до поміркованого табору, не відповідає дійсності; ця зміна в його поглядах відбувалася повільно і вже перед роком скінчилася».

Міністер закордонних справ у Відні, граф Ондраші, 12 жовтня 1881 р. довірочно повідомляє австрійського посла в Петербурзі, графа Кальнокія (акт 3044 / 1881):

«Від 8. 8. 6. р. виходить у Женеві під назвою «Вольное Слово» російський тижневик, про що подано тут окремо. Маю ще додатки, що, як запевняють нас із довірочних кіл, цей тижневик, в якому співпрацює також знаний у Женеві

Весеатській Божідаровіч, патрунується графом Ігнатієвим і має за завдання виступами проти російського уряду змилити російських нігілістів, щоб таким чином прийти поза їхні пляни. (Тут, очевидно, німецьке »ум гінтер іре плена цу коммен« переведено в д-ра Кашиїнського неясно, чи не краще: розкрити їхні пляни... — Прим. Ред.). Тижневик цей перепачковується до Росії через Німеччину, щоб затримати видимість його незалежності та опозиційности».

А от ще акт з 1883 р. (6621 / 1883): «Хитрий граф Ігнатієв, бувший міністер внутрішніх справ, прийшов до, як сміливої, так і оригінальної ідеї, — через своїх власних урядовців засновувати за кордоном нігілістичні газети та їх з державних грошей субсидювати. Так заснував він 1881 р. в Женеві при помочі якогось Мальшинського нігілістичний журнал »Вольное Слово«, для якого скоро заангажовано, як головного редактора знаного київського експрофесора Михайла Драгоманова, а до співробітництва приєднані з нігілістів: Василь Сидорацький, В. Жуковський, Аксельрод та інші. Та незабаром ствердив нігілістичний публіцист, князь Черкезов, на підставі документів, що їх женевські нігілісти у Мальшинського викрали й забрали, що він є урядовцем російської таємної поліції і що газету в Женеві оснований й видають за допомогою російського уряду. Це відкриття загрожувало великим скандалом для російського уряду та для багатьох високопоставлених російських осіб. Викритий шпигун Мальшинський благав прощити йому й замовчати скандал, пропонуючи російським нігілістам усю суму, яку довірив йому російський уряд на видавання »Вольное Слово«. Практичніші нігілісти пішли на пропозиції шпигуна, забрали в нього кілька тисяч рублів грішми, звернули йому частину документів назад, а як додаток дали копіяка й пустили тікати. Від тоді виходить у Женеві »Вольное Слово« під редакцією і як власність Михайлова Драгоманова в тій самій формі, як і перше, тільки замість чотири, два рази в місяць».

Це епічне оповідання, мабуть, не потребує дальших пояснень — бо все аж занадто ясне.

Одне дальше наведене Кашиїнським повідомлення австрійського посла у Швейцарії про зміст його розмов з московським послом Новіковим викликає натомість подекуди сумніви чи потребує підтвердження, але лише почасти. Це повідомлення має пізну дату, коли Драгоманов уже опустив Женеву та викладав у столиці Болгарії — Софії (акт 2628 / 1889):

«... У Женеві поводилось Драгоманову зле й він почав пактувати з російським урядом, а саме через посла Новікова. Цей посол казав мені, що Драгоманов дістає тепер від російського уряду 6000 руб. пенсії річно. Ця залежність від російського уряду дається помітити в його політичній позиції, бо тепер проповідує він не боротьбу проти Великоросії, але унію з нею. Тепер Драгоманов не є нігілістом, відкидає всякі атентати і повстання... У поляків та росіян уважають Драгоманова за ультрасоціяліста та російська поліція вміє його ліпше цінити».

В цім звіті найважливішим та найбезсумнівішим є рядок про те, що російська поліція вміє ліпше Драгоманова цінити. Це, можна сказати, незаперечний історичний факт. Решта ж тверджень австрійського чи шак москов-

ського посла, що Драгоманова уважають (хто?, на якій підставі?) ультра-соціалістом тощо, належать до беззаперечних перебільшень чи пак аматорських недоладностей. Одержання Драгомановим річної пенсії від петербурзького уряду належить скорше до неймовірности. Але «початок пактування з російським урядом» через особу самого Новікова належало б перевірити, оскільки це є тепер взагалі можливе. Далі д-р Кашинський наводить ще кілька цікавих повідомлень з попередніх років доби «Вольного Слова» (акт ч. 1986 / 1882): «Проти російського публіциста М. Драгоманова, що належав безоглядно до революційної партії, одначе, останнього часу своїми статтями у «Вольному Слові» викликав між російськими емігрантами в Женеві підозріння, що він тепер стоїть на удержанні російського уряду, нігіліст на призвище Черкезов видав брошуру під назвою «Драгоманов де Гадяч у боротьбі з російськими соціалістами», в якій Драгоманов представлений, як довощик, фальшивник і зрадник».

Інший акт (ч. 662 / 1883) подає, що наступник по графу Ігнатієву, міністер внутрішніх справ Толстой, вислав до Женеви урядовця «охранки» Клімова, який почав видавати ультранігілістичну «Правду»... «Вольное Слово», скомпромітоване в очах політичної еміграції, почало працювати на галицько-австрійському терені». З Акту ч. 1045 / 1887 довідуємося про програму «Вольного Союзу», складену Драгомановим, що має на меті переведення нової організації Росії в дусі звичайного ліберального устрою держави. Параг. 25 статуту говорить, що на чолі російської держави може бути й цар... З акту ч. 2628 / 1889 довідуємось, що таємницю своїх зв'язків з офіційними російськими колами Драгоманов не відкрив навіть найближчим приятелям; таким найближчим його співробітником був Богдан Кістяківський, про якого пишеться у зв'язку з його арештом москалями на австрійському кордоні біля Волочиськ, що він (Кістяківський) «нічого не буде знати, що Драгоманов дістає тепер від російського уряду шість тисяч руб. річно».

Проф. Володимир Дорошенко, автор життєпису Драгоманова, в розгляненому нами англomовному «Збірникові УВАН-у», пише дуже заспокоююче, що «Лише по 1817 році, коли могли розглядатися державні документи можна було вияснити цю справу» («Священної Дружини»). (Symposium, p 17).

Але, власне кажучи, в державних архівах Росії нічого істотно нового, що не було б відоме давніше з публікацій Тіхомірова («Конституціоналісти в епоху 1881 г.», 2-ге видання — Москва 1895 г.) та Богучарського («Из истории политической борьбы 70-х и 80-х годов XIX века», Москва, 1912) і з журнальних виступів Шішманова, Віри Засуліч та інших не було.

Одиноке, що справді кидає новенький жмут світла на ці темні справи і махінації — це була опублікована д-ром Кашинським згадана нами довідка з австрійських державних архівів. Але п. В. Дорошенко не користується цими документами австрійських архівів, так само, як він неознайомлений з перевезеним з Женеви по 1917 р. архівом «Групи Освобождения Труда» (Плеханов, Засуліч, Дейч), з надрукованими джерельними працями Дейча («Революційний рух в освітленні жандармів», «Група Осв. Труда», Збірник III-тій)

та надрукованою в IV-тім Збірнику («Групи Осв. Труда») незвичайно повною та цінною низкою документів з особистого архіву Віри Засулч п. з. «Драгоманіана».

Зайво казати про те, до якої міри негативно відбивається ця необзна-
юмленість п. В. Дорошенка з архівними матеріялами Кашинського та За-
суліч на його праці про Драгоманова. Це доводиться зазначити з тим більшою
прикрістю, що п. В. Дорошенко є сеніором українських бібліографів. А вже
цілком незрозуміло, чому він, знаний марксист, не хоче брати під увагу пи-
савь своїх же марксистів Віри Засулч і Дейча. Своя, можна сказати, та
своїх не познаша...

VIII. СУЧАСНІ ОБОРОНЦІ ВЕЛИКОГО МАґА

Перед трьома роками часопис «Національна Трибуна» (ч. 43) писав з на-
годи раптової появи численних статей у московській та українській пресі,
що «для боротьби з українською державною ідеєю реставрується федералізм
Драгоманова».

Молитвами п. В. Дорошенка навіть філадельфійська «Америка» (ч. 212 від
2 листопада 1951 р.) у редакційній статті «Драгоманов у католицькій оцінці»
дала відпущення гріхів такому витривалому ворогові католицтва, яким за
свого життя був Драгоманов.

«Новое Русское Слово» (30. 10, 1951 р.) надрукувало велику статтю мар-
ксиста П. Берлина про Драгоманова, який наводить усі потрібні для Ке-
ревського думки Драгоманова...

«Свобода» папа Кедрина й собі теж щось торочила про Драгоманова на
початку листопада того ж самого року, а 20. 12, 1951 р. «Свобода» містить ве-
ликий та прихильний звіт з доповіді д-ра Степана Ржепецького про Драго-
манова, зачитаної 9-го грудня в «Літературно-Мистецьким Клубі» заходами
«Об'єднання Прихильників Визвольної Боротьби України». У цьому рефе-
раті цей доктор накопичив великих слів велику силу про велич пророка
з Гадячого та Женеви. Враження таке, ніби малий ржепець розповідає каз-
ку на основі оповідань Микити Шаловалова та Софії Русової для дитячого
притулку...

Дещо пізніше, виступаючи «в обороні української науки» проти проф. Чу-
батового на сторінках «Нового Русского Слова», п. А. С. Андрієнко-Полтавець
проголосив конечну потребу вивчення Драгоманова («настятельно необхо-
димо изучать М. П. Драгоманова» — каже Полтавець. «Нов. Русское Слово»,
2 февраля, 1952). Потім ще кількакратно виступав з статтями про Драгома-
нова в тій самій газеті згаданий уже старий журналіст з меншовицької пре-
си П. Берлин.

Коли вже такі марксисты, як Берлин, починають собі з прихильністю зга-
дувати Драгоманова, то це вже само по собі здається підозрілим. Драгоманов
належав до партії Бакуніна, який дуже ворогував з Марксом та Енгель-
сом. Через це останні дуже вороже ставилися до Драгоманова, який з тих
причин дістався до складу засуджених та виклятих марксістською вірою ав-

торів. Тому несподівана прихильність і ніжність Берлина до Драгоманова є неабияким порушенням марксістської етикетки, за яким мають бути сховані дуже поважні політичні причини. Однією з тих причин було хоч би й те, що меншовицька купка могла собі освідомити, що з їхнім гаслом одвертого, галасливого, безоглядного вирівнювання та стовідсоткового централізму вони не мають виглядів ані на світовій політичній біржі, ані серед винищуваних Москвою народів. Тому вони вирішили тимчасово нащмікуватися федералістичними гаслами Драгоманова, бо й з цими кличами також дуже зручно гнобити підбиті Москвою народи.

Але коли остаточно немає дива в тім, що старий та досвідчений політик Берлин знайшов у нью-йоркській книгозбірні старі брошури Драгоманова, то цілком свіжонароджений на світ такий собі Андрієнко-Полтавець, ще не встигнувши роззявити рота, починає бубоніти цитатами з Драгоманова. вже викликає сумніви щодо реальності існування особи з таким іменем. Це вже мабуть, хтось із старої драгоманівської гвардії, що для конспірації придбав собі цілком нове, досі ніде нечуване прізвище, навіть у цирку містера Вейнбаума.

Зрештою, драгоманівці — люди дуже вперті і роблять собі цирк не лише з редакції п. Вейнбаума, але зробили собі цирк з дуже багатьох українських редакцій. До цих драгоманівців у першу чергу належать п. Борис Крупницький. Він є один з тих досить численних авторів, які радо користуються нагодою зробити з науковим виглядом американську рекламу для модерно-московістських ідейок Драгоманова.

Свого часу Драгоманов запопадливо угрунтовував та пропагував переселення українців на Сибір і Туркестан. Це він робив, як переконаний російський державник, бо в інтересах Росії було заселення пустельних східних колоній московського райху. В інтересах українців було, коли вже треба залишити рідний край, то вже ліпше емігрувати за океан, до Америки. Друга половина XIX-го століття була саме добою великого переселення з Європи до Америки. Драгоманов натомість систематично обстоював конечність переселюватись туди, куди це було потрібно Москві.

Замість того, щоб викрити справжні пляни та наміри Драгоманова в цій справі, п. Борис Крупницький пише глибокодумну розвідку п. з. «Український колонізаційний напрям і теорія Драгоманова» («Українські Вісті», 19 травня 1948 р.). Так само для ширення авторитету Драгоманова в українському суспільстві Крупницький друкує свій псевдонауковий нарис «Михайло Драгоманов і В'ячеслав Липинський» (спроба порівняльної характеристики) в гетьманській бюлетені «Український Жітєпис» (ч. 10, 1946). З метою актуалізації Драгоманова цей самий автор містить свою ніби то наукову статтю «Історичні основи європеїзму України» у відновленому було на чужині «Літературно-Науковому Віснику» (книжка 1, травень, 1948, Регенсбург). Цей останній твір Крупницького докладно обговорений у статті Романа Млиновецького на сторінках цикльостилевого журналу «Вістниківець» (кн. 1, стор. 103-110, 1949 р.). Зазначимо коротко, що цей твір Крупницького робить вра-

ження передруку з «Східняка» чи «Возрожденія» С. Мельгунова. Гадасмо, що й інші статті цього автора були б більше на місці в московській пресі. Закидається зайвий раз дивуватися легковажності українських редакцій, що так радо містять троянських драгоманівсько-московських коників п. Б. Крупницького. Але не дивуємось зовсім тому, що новоявлений московський фахівець з історії України Н. Ульянов, науковий співробітник видань Карповича, Чухнова та Мельгунова, який з лютою злобою накидається на всіх українських наукових авторів, висловлюється про п. Б. Крупницького незвичайно чемно.

Слід визнати, що таке прихильне ставлення чухновсько-мельгунівського Моммзена, Ульянова, до п. Крупницького, останній міг би цілковито заслужити хоч би й трьома згаданими тут своїми статтями.

Вже не перший десяток років проф. С. Драгоманов містить у rozmaїтих часописах («Наше життя», «Українські Вісті», «Молода Україна», «Неділя», «Орлик» та інші) статті й зокрема та найпаче листи до редакцій, що мають своїм завданням поширення, піднесення та утривалення культу побожної пошани до батька федералізму — М. П. Драгоманова.

Займатися усіми цими статтями та листами — для цього треба б було скласти грубий том. Все ж краще слід зайнятися одним дуже пізнім відгуком на невгаваючу епістолярну творчість вельмишановного проф. С. Драгоманова. Цей відгук і зокрема його спізнена поява друком кидають певне світло на характер родинно-рекламної діяльності проф. С. Драгоманова та свідчать про широчінь і глибину впливів шановного професора на без міри довірливі та наївні редакції більшості українських часописів.

Паризьке «Українське Слово» (14 жовтня, 1951 р., ч. 518) містить з «незалежних причин від редакції спізненого листа», в уривку якого цитуємо: «У ч. 11 «Орлика» з 1947 р. в листі до редакції проф. С. Драгоманов пише: «У ч. 8 часопису «Орлик» у рецензії на Літературно-Науковий Збірник Ганноверського Культурно-Освітнього Видавництва надруковано, що С. Щоголів, «автор знаної протиукраїнської енциклопедії п. н. «Украинское движение как современный этап южно-русского сепаратизма» залюбки говорив Сірому про Драгоманова: от той, за ким я пішов би в огонь і воду».

... У споминах п. Сірого в тому Літ.-Науковому Збірнику останньої залюбкової балаканини С. Щоголіва немає. А подання її рецензентом у необізнаного з дійсністю читача створює враження, що царський цензор С. Щоголів був ніби однодумцем М. Драгоманова, або останній однодумцем С. Щоголіва. Чесні публіцисти знають, що ані того, ані того в дійсності не було. Рецензент увів редакцію часопису «Орлик» в блуд не відомо з якою ціллю».

Це та ще багато чого іншого пише проф. С. Драгоманов... А от що пише п. Ю. Сірий: «Вибачте за довге мовчання. Ваша адреса була загубилась у паперах і тільки сьогодні я її знайшов. М. ін. щодо Драгоманова, а властиво вислову С. Щоголіва, то я думаю, що це справа минулого, хоч у моїх споминах це є так, як воно було, про це я писав і Св(ітозору) Др(агоманову). Між ін. Щоголів сказав, що пішов би не у вогонь і воду, а як апостол за Христом.

На що я йому відповів, що було 12 апостолів, а лишилося 11. На цьому ґрунті виник тоді великий конфлікт, але це справа минулого...»

Оскільки п. Сірій пише: «про це я писав і Св. Др.», то в дійсності це хтось цілковито інший, а не рецензент «увів необізнану редакцію в блуд невідомо з якою метою».

А поза цим уривком з листа п. Ю. Сірого слід нагадати, що С. Щоголів восени 1917 р. передав Голові Наукового Товариства в Києві — В. П. Науменкові фонди для наукової студійної стипендії ім. М. П. Драгоманова у висоті 500 карб. річно. Про це свого часу подавали київські часописи, як «Нова Рада», «Кіевская Мисль» та «Кіевлянин». Це тоді викликало певне враження у відповідних колах і найменше від усіх можна було сподіватися від п. С. Драгоманова, що саме він про це забуде.

Прошу інші українські часописи передрукувати цього листа

З пошаною Рецензент»

Це зіставлення текстів листів С. Драгоманова та Ю. Сірого-Тищенка промовляє само за себе і жодних дальших пояснень не вимагає. Слід лише дивуватися, що редакція Берхтесгаденського «Орлика», очевидно, ухилилась від поміщення пояснень рецензента, а інші редакції — також. Всеохоплюючими впливами С. Драгоманова та інших «федералістів» доводиться пояснити це ненормальне явище, коли вияснення рецензента блукали від однієї редакції до другої без малого цілих чотири роки, аж, нарешті, непричетне до федералізму «Українське Слово» одержало і надрукувало уривки з листа Сірого

Слова п. Ю. Сірого можуть бути вистачаючим коментарем до характеру, напрямку та мальовничих особливостей діяльності «федералістів» взагалі. а шановного п. проф. Драгоманова зокрема.

«Постороннее Сообщение» при газеті «Новое Русское Слово» п. Вейнбаума в Нью-Йорку, що зве себе «Східняк» — орган федералістів, рідко коли проминає нагоду спертися на авторитет думок чи зразковість життєпису М. Драгоманова.

Не маючи всіх чисел цього органу вейнбаумівських підшляпних, ми примушені обмежитись лише деякими з них.

У ч. 3 в полеміці із Зеноном Пеленським, який на них наладає в «Українському Самостійнику», «Східняк» східно нагадує Пеленському про існування Драгоманова.

В ч. 13 «Східняка» Кленівський побожно посилається на «Чудацькі Думки» Драгоманова, що національна ідея не є ліком на всі громадські лиха (ст. 249 незазначеного видання «Чудацьких Думок»).

Число 17 «Східняка» містить товстим шрифтом «золоті думки» Драгоманова, а відомий архистратиг вейнбаумівського федералізму, Н. Максименко, у своїй черговій статті грізно виступає проти тих, хто «безчестить великого ідеолога українства М. П. Драгоманова».

Той же Кленівський у ч. 20-тім обурюється на статтю Луцькова «Тиранія і росіяни» («Українські Вісті», чч. 84-85 з 1952 р.). Він дуже замашисто та

розгомисто пише стилем добре знавці федералістичної каракатиці про факти московської ненажерливості, наведені так рясно у статті Луцькова:

«Тут немає нічого із стрункої думки М. Хвильового, ні з ґрунтовно обдумані конструкції істориків і публіцистів школи М. Драгоманова, М. Грушевського, Ст. Томашівського».

У ч. 24 «Східняка» сам великий магомет (якщо не рахувати Золотаренка з Гуласи) федералізму Ф. Богатирчук вельми урочисто та з великою побожною проголошує таку цілком очевидну істину: «Наші думки, що мають коріння в ідеях Драгоманова...»

У ч. 26 «Східняка», у вступній статті, редакція наводить довшу цитату з віршованої програми Драгоманова, так званого гимну: «Гей, українець просить не много...»

У ч. 28 «Східняка» Олесь Варакута-Верхівський, воскреслий з мертвих, не зважаючи на інтриги п. Євгена Бачинського, називає директора федералізму Богатирчука «ганебним федералістом». Колишній верховний директор суверенно створених ним «незалежних лівих України» пише Богатирчукові отаке: «Ви намагаєтесь свій «власовський демократизм», який був, є і буде (поки не загине) ганебним «федералізмом» російського імперіялізму — направити на шлях справжнього федералізму покійного Драгоманова».

З цих уявлених директором Варакутою намагань Богатирчука до справжнього федералізму досі невідомо чи що вийшло, як, зрештою, невідомо, чи справді є відмінність між федералізмом справжнім та фальшивим. Бо кожний федералізм, за винятком одинокого випадку — Швейцарії, це обман чи в ліпшій випадку — туман, в якому дуже звинно крутяться федералісти з більшою кількістю доларів від американського капіталу в кишені, або з меншою їх кількістю — в залежності від «справжності» їхнього «федералізму».

Окремо слід спинитися на великій декларації самого великого майстра федералізму, Юрія Косача, вміщеній у «Східняку» (ч. 16 від 26 вересня 1952 р.). У цій декларації Косач скаржиться розгонистим та розхльопаним стилем, позиченим від М. Кленівського, на українську пресу, що не хоче містити великих творів Косача. От зразок стилю Юрія Косача з цієї декларації:

«Рідносімейна забріханість, яка безкарно дозволяє на експібіцію різних журналістичних свистохлиців і каналій по відношенні до М. Грушевського, Драгоманова, Грабовського, Хвильового і всіх інших «національно-шкідливих» авторів».

В таких висловах Ю. Косач протестує проти кожної спроби висвітлити шкідливі сторони діяльності Драгоманова та Хвильового (з Винниченком), авторів незвичайно активно боронених цілим широким федералістичним фронтом, який глибоко закорінився в різних секторах української преси.

Значна частина федералістичних сирен вправляє свої пера у московомовній пресі Вейнбаума та Мельгунова. До московської преси слід прилучити й «Східняка» з його головним автором Косачем.

Але слід по справедливості визнати, що, в наведеному нами реченні. Косач мимоволі дав влучну характеристику самого себе, своїх кривих та своїх Бо, коли Косач, С. Драгоманов та В. Крупницький, всі троє рідні або своїми М. Драгоманова, невтомно та безупинно «ведуть веремію драгоманівського гевалу», виходячи з якихось родових чи фамілійних міркувань, розрахунків чи традицій, то Косач влучно вжив вираз про «рідносімейну забріханість», з якою вони всі троє ширять культ Драгоманова. Косач скаржиться у своїй деклярації, що якесь видавництво мало видати книгу про нього п. з. «Ю. Косач або ж тінь Ковпака над українською літературою». Чи не варто було б справді, щоб якесь видавництво нарешті видало книгу про діяльність автора «Чудацьких Думок», возвеличуваного Косачем, С. Драгомановим та В. Крупницьким п. з. «М. Драгоманов або ж тінь Сусаніна над Україною»?

Іноколи до співів хору досвідчених фамілійних та професійних драгоманівських сирен озиваються, як Пилип з конопель, несміливі аматорські голоси збоку. «Українські Вісті» (Новий Ульм) у статті М. Грушецького передрукують з драгоманівського журналу п. Борцака, який виходить у Парижі, некролог Франка, написаний 1916 року у львівському «Ділі» теж якимсь закатуреним москвофілом. На жаль, у складі тодішньої редакції цього часопису таких не бракувало (В. Панейко, Федь Федорців, що потім одверто ширили «радянське» фільство). У цьому некролозі українець Франко утоплені в драгоманівським «общерусском котелке». А М. Грушецький тріумфально заперечує після цього потребу критичного ставлення до шефа п'ятої колонії Москви в Україні в другій половині XIX ст. — Драгоманова.

Маленький чепуренький журналик української демократичної молоді «Молода Україна», що розпочав виходити в Америці під кінець 1951 р.*) у перших двох числах якось ще ходив самопасом, але не встигла ця редакція дістати приватні американські долари, як уже в третім числі чепуренького журналіку появляється стаття званого професора драгоманов-федералізму «Дещо про федералізм», у якій нагадується тоном продавця східних ласощів, що «недурно український патріот М. Драгоманов мріяв», що правда, не про долари, а про федерацію...

Наступне. травневе число цього ж року, містить досить млисту пиворізну саламаху д-ра М. Стахова «Традиції українського демократичного руху молоді». Липневе число, нарешті, слідом за вейнбавівським «Східняком» і собі підтюпцем почало друкувати «золоті слова» М. Драгоманова. Цим разом звичайно такий верткий та моторний федералістичний драгоманівський агітатор трохи спізнився. Але коли ми пригадаємо, що саме в той час така важка остоя драгоманізму, як Ю. Косач, опинився «по той бік барикад», редагуючи собі «Східняка», то ми легко можемо зрозуміти причини вайдуватого темпа подачі

*) Слід пригадати, що саме на 1951 рік припадає реактивізація Керенського і початок метушні з федерацією, відновлення культу Драгоманова та навколо сполучених з усім цим золотим дощем приватних американських доларів...

думок Драгоманова в «Молодій Україні». Аж у січні 1953 р. редакція нарешті зважилася вмістити знане гасло Драгоманова: «До чистої справи треба чистих рук».

На жаль, про це чудово знаючи, редакція «М. У.» забула додати, що це гасло слід відчитувати дещо інакше. Знаючи Драгоманова та драгоманівців, кожному ясно, що це гасло Драгоманова означає те саме, що й запевнення звичайних ярмаркових злодіїв: «Ловкість рук й ніякого мощенства». Не може ж того бути, щоб редакція «М. У.» справді аж такою мірою не визнавалася на реальних відносинах, як це вона удає.

В 9-тім числі цього журналіку вміщено листа до редакції проф. С. Драгоманова, який своїм звичасм знову торочить про це знамените гасло його батька та наводить тираду останнього з «Чудацьких Думок» проти українських національних святощів. Нарешті, С. Драгоманов обіцяє для «Молодої України» статтю «на широку тему» нелюбови Лесі Українки до слова «самостійність»...

Належить звернути увагу на те, що як цей журнал, так багато інших, друкуючи «листи» та статті С. Драгоманова, виставляють собі самим свідомство духового убожества. Коли б вони самі себе хоч трошки більше шанували, то повертали б авторові його не менш, як батькові знаменні листи, навіть не читаючи їх, як не читаючи дають до друку й не розуміють, що тим роблять.

Але гірше всього є те, що історія з цією «Молодою Україною» зовсім сумна, невесела та навіть давня. «Молода Україна», неначе продовжує традиції варшавського кварталника молоді «Ми», при якому теж були приставлені сиві дорадники з драгоманівських весталок. Головний редактор «Ми» п. Гл. Л. по завзятій обороні пам'яті Драгоманова та перефарбуванні Лесі Українки драгоманівськими барвами, перед другою світовою війною цілком спокійно змінив свій довгорічний побут у Варшаві на свою давню оселю в Києві. Там незабаром відвідав проф. С. Драгоманова в його затишнім мешканні на Трисвятительській вулиці поруч з великим палацом компартії. При цьому Гл. Л. передав пакунок машинових копій листів Л. Українки до М. Драгоманова.

Кожний, хто знає наші реальні відносини, погодиться з тим, що треба бути чудотворцем, щоб так легко переходити через залізну заслону, як Гл. Л., що у Варшаві удавав політичного емігранта з України...

Пригадуючи цю незвичайну появу Гл. Л. з Алеї Руж у Варшаві на Трисвятительській вулиці в Києві констатуємо, що «Молода Україна» іде сліпо слідами «Ми», бо й інструкторів-керівників з драгоманівського табору має аж по саме годі й оборону Драгоманова з Винниченком веде з вражаючою, але незмінно незгаслою нервовістю та темпераментом.

Коли легко є зрозуміти міркування «родичів гарбузових», свояків та кривих автора «Чудацьких Думок», хоч і ці останні могли б мати стільки розуму, щоб відсахнутися від підфарбованого московського лиса, то поведінка «М. У.» тепер, як і «Ми» колись, викликає справді велике здивовання. В наших обставинах слід було б навчитися самим пізнавати Понтекорвів, Розенбергів та Гессів. Тим більше, що пізнати їх незвичайно легко хоч би й по обороні

Винниченка з Драгомановим, як це останнє робив славетний Гл. Я. на сторінках «Діла» та «Ми», заки перепурхнув куди і коли йому треба було. Дуже прикро, що редакція «М. У.» тепер так само нічого не бачить у себе під носом, як це раніше не бачила й редакція «Ми».

Вельми втішно та повчально промовляють поживклі рядки такого вже теж давноминулого приватного листа:

»25 серпня 1948 р. Вчора в Автсбурзі читав Саша Шульгін на тему: «Потебля і українське національне питання».

Це був ще один яскравий приклад Драгоманії.

У рефераті (Саша Шульгін) виложив думки Потебні, що в них останній поборює космополітизм, доказуючи вічність національних первнів і негативні сторінки денационалізації.

Отже, ніби думки діаметрально протилежні Драгомановим, але це не завадило О. Шульгінюві скінчити свій реферат ні пришити, ні прилатати півгодинною апологією Драгоманова.

Якби я не чув на власні вуха, я б не повірив, що щось таке є можливе!»

Стільки автор давнього поживклого листа. А от що знаходимо на ще давніших «Сторінках минулого» Олександра Лотоцького (т. II, стор. 69) про розваги О. Шульгіна в роках 1903-1912 у Санкт-Петербурзі:

»Олександр Якович Шульгін (в університетськiм гуртку українознавства) зокрема займався студіюванням творів М. Драгоманова та пропагував ті самі студії і по інших школах».

Отже: »барон фон Грінвальдус (чи може скоріше в данім випадку — барон фон Драгомальдус) в тій самій позиції на камні сидить».

Року Божого 1912 у Санкт-Петербурзі та року Божого 1948 в Автсбурзі носитись, як хтось з писаною торбою — з творами М. Драгоманова! Чи не час би вже припинити та взятись за щось більш путящого...

Були ще статті Д. Дорошенка в »обороні пам'яті українського діяча« (»Наш Вік«, »Українські Вісті«). П. Феденка (»Наше Життя«) та інші.

Осаул для доручень бл. п. Симона Петлюри — Головного Отамана Армії УНР, Федір Крушинський, про »діяльність« Драгоманова та його духових нащадків пише:

»... Як пробився б ворог у нашу фортецю, коли б ми самі йому брами не відчинили?

Відомо, що в новітні часи... в кінці XIX століття перший відчиняє ту »браму« М. Драгоманів.

В угоду Москві та за її прикладом, марнотратчики починають писати, що ми не маємо історії, ні минулого, ні свого імені, ні будуччини. Драгоманів »науково« доводить, чи старається довести, що ми — голота, плебей. Він ціле своє життя витрачає на те, щоби стати »батьком« українського радикал-соціалізму, шукаючи таке »лице«, яке б нам, як »голоті«, пасувало.

Він перший робить страшну руїну моральну в глибинах української свідомості та підготовляє нашу поразку 1917-20 років.

Його слідами йде дев'ять десятих нашої еліти соціалістичної, яка стирає з лиця нашого народу всі Божі риси, кладучи йому риси раба, наймита, меншевартного малороса.

Програвши безсоромно нашу боротьбу 1917-1920 років, наші марнотратчики починають писати, що в усьому винен нарід, а не вони...» (Стаття Ф. Крушинського в журналі «Наша Доба», Париж, 1951. Тоді ж передрукована в часописі «Українець-Час»).

1948 р. в Парижі гурток Мельгунова, що проголосив себе «Союзом Борьби за Свободу Росії», для створення IV-го московського району в основу своєї програми бере женецький конституційний проєкт М. Драгоманова з 1884 р. п. н. «Свободний Союз». Зокрема щодо основної засади обласної, себто територіальної, а боронь, Боже, за жадну ціну не національної федерації чи федерацій національностей. (Див. «Проєкт п'янтформи Союзу Борьби за Свободу Народів Росії» у збірнику «За Росією», Париж 1948, ст. 17-18). Про це саме каже з притиском, що це проєкт ще Драгоманова й редакційна примітка у збірнику «За Свободу Росії» (Париж 1948, ст. 27). Так само у збірниках цієї групи «Российский Демократ» (1949, ч. 2) уміщена остаточно вироблена п'янтформа «Союзу» та редакційна примітка у пізнішій збірнику «Российский Демократ» (Збірник 19-тий, 1950, стор. 26-27) — де всюди систематично підкреслюється обласницький характер «не федерації народів, а штатів-земель», позичений не звідки небудь, а з самого таки конституційного проєкту року 1884 п. н. «Свободний Союз».

У статті «Российская федерация» один з чільних публіцистів паризького «Российского Демократа» (ч. 2, 1953) И. Херасков уперто обстоює збереження палкінського російського району, маючи для цього почесного завдання одинокую зброю — конституційний проєкт Драгоманова з 1884 р. «Свободний Союз». Він запитує:

«Чому колишня Уфимська губернія має стати башкірською республікою, а не увійти, як пропонував у 80-тих роках... Драгоманов... до складу великої «Приуральської області?» (стор. 68).

Далі цей самий адоратор Драгоманова ставить питання: «Чому такі відмінні у побуті та підсонням частини Росії, як Архангельська та Смоленська чи Псковська та Тамбовська губернії мають підлягати однаковим адміністративним порядкам, керуватись однаковими законами, входити до тієї самої великорусської республіки, а не входити, як за схемою Драгоманова, до належних, політично автономних великих областей — «Північної», «Московської», «Озерної» та «Саратовської» (ст. 69).

Нарешті, Херасков наводить цитату із статуту «Союзу Борьби за Свободную Росією» щодо їхнього розуміння федеративного устрою Росії, яка знову таки закінчується викликанням духа Драгоманова: «За схемою Драгоманова, наприклад, духом вельми близької до нашої, Європейська Росія (не враховуючи Кавказу) ділиться на п'ятнадцять великих областей».

Вже майже пів століття тому, під час першої революції в Росії, проф. Іван Гревс, член Центрального Комітету конституційно-демократичної партії

(інакше — партії народньої свободи), проголосив Драгоманова духовим батьком цієї московської партії: «Драгоманов відкривається перед нами, як рідоначальник Партії Народньої Свободи» (тижневик цієї партії «Свобода и Культура», Петербург, 15 мая, 1906, ч. 7, стор. 513).

Тепер на наших очах те саме роблять керівники вже не «Партії Народньої Свободи», а «Союзу боротьби за Свободу», пп. Мельгунов та Херасков, на кожному кроці прилюдно покликаючись на заповіт свого духового патрона Драгоманова. А найліпшим розкриттям справжнього сенсу Хераско-Мельгуновської палкінської «федерації» можуть бути слова Леніна, написані ще в березні 1918 р. про характер федерації: «Навіть федерація не суперечить демократичному централізмові. Дуже часто федерація при дійсно демократичнім устрої... є переходовим кроком до дійсно демократичного централізму... Федерація, яку ми вводимо й яку ми будемо запроваджувати, послужить саме найвірнішим кроком до самого міцного об'єднання різних національностей Росії в єдину демократичну централізовану советську державу» (XXII, вид. 3., ст. 315).

Слід гадати, що й сучасні приклонники Драгоманова, панове Хераскови, розуміють федерацію так само, як і Ленін. Тим більше, що за Херасковими стоять міріади солідаристів, які мають свою програму солідаристичної централізації, або, як писав тридцять п'ять років тому сл. п. Андрій Войнаровський (Піснячевський): «Кожен день з писання російських каракатиць ми переконуємось, що пишеться «федералізм», а читається «баранячий ріг» (Щоденна газета «Відродження», ч. 156, Київ, 10 жовтня 1918).

Але вертаючись від забутої статті Войнаровського «Чорні каракатиці» до наших сучасників Хераскова й Мельгунова та їхньої групи, що складається з решток двох давніх московських партій — народніх соціалістів та кадетів, мусимо з притиском зазначити, що впливи Драгоманова помітні віддавна ще з часів творення цих партій на зарані ХХ-го століття, тривають аж досі. На превеликий жаль, п. д-р М. Стахів, хоч такий великий і бундючний драгоманівець, у своїй епохально-недосвідченій праці про впливи його духового шефа на творення партій — вперто намагається не помічати учнів Драгоманова у московських партіях. Історія цих двох московських партій кадетів (конституційних демократів) і народніх соціалістів ще досі не написана. Але коли ці партії дочекаються колись своїх істориків, то вони безіменно визнають Драгоманова, як основоположника цих двох — а не лише однієї! — московських партій, які можна назвати по-німецьки словами Драгоманова року 1884-го: «Цвай руссіше фрайзенніге партаєн».

ІХ. СПІЗНЕНА БАЛАКУЧИСТЬ В. ДОРОШЕНКА

Року 1926-го, з нагоди десятиліття смерті Івана Франка в американській українській пресі появилися довжелазні статті, що згодом вийшли і окремими брошурами, двох реєстрових драгоманівців — Осипа Назарука та Василя Панейка, що сховався під псевдонімом Василя Лукича. Обидва ці панове, колишні соціалісти, намагалися змалювати Франка комуністом...

Назарук повернувся дещо згодом, року 1928 чи 1929, з Чікаго до Львова й став на чолі католицького тижневика «Нова Зоря» на сторінках якого довгі роки (до 1939 р.) продовжував свої напади на Франка (так само, як на Шевченка і Лесю Українку*).

Напади Назарука на Шевченка та Лесю Українку були тоді ж спростовані в українській пресі, але панейко-назаруківські наклепи на Франка не зустріли відсічі, хоч це було явне безглуздя закидати Франкові комунізм. Фахові українознавчі кола тоді загадково мовчали...

Аж, нарешті, по довгих роках, уже на вигнанні, на сторінках виданого невтомним українським видавцем Юрієм Тищенком-Сірим «Літературно-Наукового Збірника» (кн. 3, Корюген-Кіль, 1948 р., стор. 11-20) п. Володимир Дорошенко, директор книгозбірні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові та знавець бібліографії творів Франка (автор «Показчика творів Франка», Львів, 1918) у своїй статті «Одна з легенд українського письменства», нарешті, по довгій мовчанці відомкнув свої зачаровані уста і подав деякі уривки з критичних виступів Франка проти марксизму та соціал-демократії. В. Дорошенко чомусь називає це виступами проти комунізму, який у роках 1894-1907, коли були написані наведені Дорошенком праці Франка, ще не вилупився із спільного марксістського соціал-демократичного кубла. Франко в дійсності полемізував з клясичними представниками тодішнього німецького марксизму, як Кавтський, якого згодом дуже зневажали комуністи. Друга справа, що всі думки Кавтського, які так суворо з погляду українських національних інтресів засудив Франко, тоді цілком поділяли та й пізніше від них не зреклися, московські комуністи. Але все ж таки в історичній перспективі представляти боротьбу Франка з марксизмом та Кавтським, як виступи проти комунізму, є несумлінним потягненням з боку п. дир. В. Дорошенка.

Кавтський був, можна сказати, довгі роки до своєї смерті року 1937 предметом глузу та кпин московської комуністичної преси і на патріарха комунізму, як його хоче змалювати п. Дорошенко, аж ніяк не скидається й не надається. Сатиричний московський тижневик «Красний ворон» р. 1921 помістив, напр., карикатуру старця Кавтського у фотелі з написом: «Пушкін про Кавтського». Далі слова Пушкіна з «Русалки»: «Вот мельница, она уж развалилась» (Ось млин, що вже в руїнах).

Друга справа ця довголітня мовчанка п. В. Дорошенка, якого обов'язком, як одинокого може знавця творів Франка, було своєчасно, ще року 1926 су-

*) Панейко не мав такого щастя, як Назарук. Повернувшись з еміграції до Львова року, здається, 1934, він, щоправда, був іменованій видавничою спілкою «Діло» шеф-редактором цього найстаршого українського щоденника. Але співробітники цього часопису оголосили страйк проти призначення шеф-редактором цього аж надто знаного федераліста та драгоманівця. Страйк тривав три дні, доки Панейко не зібрав свої куфри й не вирушив знову на еміграцію... Про цю ганебну для них програ драгоманівці теж уперто мовчать.

воро виступити проти бессервіссерських наклепів драгоманівця Панейка та Назарука на Франка. Але В. Дорошенко сам був марксист та соціал-демократ і виступ його в обороні Франка неминуче обернувся б у виступ проти світогляду та партії, до якої належав сам В. Дорошенко. Тому він тоді мовчав, неначе набрав повні уста води й тому він, навіть друкуючи вже на еміграції в цикльостилевім збірнику, якого мало хто побачить і прочитає, обернув виступи Франка проти соціал-демократії на виступи проти комунізму тоді ще офіційно не існуючого. Все ж варто переглянути за Дорошенком подані в його довідці мудрі слова Франка, на превеликий жаль, нікому не знаві, бо з міркувань партійного інтересу одинокий знавець Франка про це так довго мовчав. А самі ці твори Франка, загублені на сторінках давніх часописів, нікому, крім Дорошенка, не були відомі.

Замість того, щоб своєчасно сказати слово правди про Франка, п. В. Дорошенко волів ширити своїм давнім звичаєм культ фальшивого пророка москвофіла Драгоманова. (Див. статті В. Дорошенка у «Бюлетені польсько-українським», Варшава, 1935-37). А тепер п. Дорошенко знову вхопився за свій старий фах ширення культу москвофіла Драгоманова, про що свідчать його численні статті у «Свободі», «Америці» і, нарешті, у «Драгоманівським збірнику УВАН »Symposium».

Для дуже »задрагоманених« відносин на верхах наукового та інтелектуального життя цей випадок з дуже пізнім отворенням уст В. Дорошенка є вельми показовим та дає багато матеріалу для сумних розважань. Бо на цьому прикладі ми яскраво побачили, як інтереси партійного гуртка ставляться вище оборони правди, оборони нації, оборони України...

Тепер залишається тільки коротко переглянути наведені Дорошенком забуті журнальні статті Франка, в яких наш видатний письменник та поет показав себе ще раз незрівняним майстром аналізу політичних доктрин з погляду інтересів української нації, які в нас традиційно занедбувались павуючою від десятиліть драгоманівсько-інтернаціональною школою та клікою...

Х. ЗАБУТІ ФРАНКОВІ ДУМКИ

Франко року 1895 в журналі »Життя і Слово« докладно обговорює працю марксиста Юліяна Бачинського »Україна Ірредента«, де глузує з »готових формул« соціал-демократів, що ними вони, користуючись з хлестаковським спритом, вирішують усі найскладніші питання. Ось слова Франка:

»За проводом Енгельса та Кавтського автор викладає »матеріялістичний світогляд«, в котрім знаходяться готові формули для зивчення найскладніших історичних явищ: релігія — це витвір буржуазії, національність — це витвір буржуазії, національна держава — це витвір буржуазії і так далі. А все це залежить від форми продукції, є тільки її виразом.

Бодай то мати такий делікатний світогляд! Кілька формулок і чоловік кований на всі чотири ноги, попросту бери та й мудрість ложкою черпай. А що найцінніше, так це те, що при помочі цього світогляду вся будучина від-

критика перед тобою, мов на долоні» («Життя і Слово», Львів, 1895, т. IV, кн. 8, стор. 482).

Року 1897-го Франко в «Житті і Слові» містить переклади статтів Бернарда Шов та Г. Бакса, присвячені критиці теорії і практики соціал-демократичної партії, та свій реферат «Соціалізм і соціал-демократизм», де всупереч теренвенням соціал-демократів про самостійність і цілковиту оригінальність Марксової теорії, наводять джерела з яких виник марксістський світогляд.

До цієї справи Франко вернувся й сім років пізніше у статті «До історії соціалістичного руху» («Літературно-Науковий Вісник», Львів, 1904, кн. 3, березень), в якій виказує залежність «Комуністичного Маніфесту» від творів французького соціаліста Віктора Консідерана.

Критику соціал-демократичних забобонів уважав Франко за дуже корисну для українського громадянства, особливо для молоді, що, безкритично йдучи за модою, по-телячому захоплювалася тоді марксизмом.

«Може — писав Франко в увагах до статті Бернарда Шов, — для наших українських правовірних соціал-демократів, що вірують у одиноко-спасуючих Енгельса та Кавтського, буде дещо займаючого» («Життя і Слово», 1897, стор. 17).

Франко дуже рано відгадав та побачив справжню природу марксизму, в якому він бачив новітню релігію ненависти. У передмові до збірки своїх віршів «Мій Ізмарагд», датованій днем 15 листопада 1897, він висловлювався такими ясновидючими та справді надхненними пророчими словами:

«Жорстокі наші часи! Так багато недовіря, ненависти, антагонізмів намножилося серед людей, що недовго ждати, а будемо мати (а властиво вже маємо!) формальну релігію, основу на догмах ненависти та класової боротьби.

Признаюся, я ніколи не належав до вірних тої релігії і мав відвагу серед насміхів і наруги її adeptів нести сміливо свій стяг старого, ще пролюдського соціалізму, опертого на етичнім широко-гуманнім вихованні мас народніх, розповсюдженні освіти, науки, критики, людської національної свободи, а не на партійнім догматизмі, не на деспотизмі проведарів, не на бюрократичній регламентації всеї будучини, не на парламентарнім шахрайстві, що має вести до тої будучини».

Ще виразніше та гостріше висловився Франко проти соціал-демократичної доктрини року 1899-го у вступі до своєї рецензії на брошуру московського автора А. Фаресова «Народники і марксиста». Франко в цій рецензії влучно окреслив плитке ес-децтво вже московського крою:

«Німецький соціал-демократизм, перещеплений на російський ґрунт працями Плеханова, Струве, Туган-Барановського і інших, здобув собі багато прихильників серед молоді і навіть загалом серед освіченої громади, котрій він imponує знанням будучини, простотою в ставленні і розв'язуванні найскладніших питань, догматичністю тез, ніби науковою фразеологією і тим, що покійний Драгоманов у німецьких соціал-демократів називав «жидівською самохвальбою». Є це характерне явище, що саме в пору, коли цей марксістський соціал-демократизм і з погляду своєї наукової основи, і з по-

гляду на свою політику, яко партія, в Європі близький *«акрутства він здобуває собі найгарячіших прихильників у Росії, серед російської молодіж. Дуже сумно, що на цю доктрину ловиться в значній часті гарячіша українська молодіж; соціал-демократизм стає ворожо як проти об'яви суспільної самодіяльності та децентралізації, так само і проти національного українського руху і з того погляду являється для українства далеко гіршим ворогом, ніж російське самодержавіє і російська цензура. Бо коли самодержавний тиск є тиском фізичної сили і, так сказати, в'яже руки, то соціал-демократизм краде душі, напоює їх пустими і фальшивими доктринами і відвертає від праці на рідному ґрунті. От тимто і не дивно, що свідоміші українці виступають проти цієї згубної доктрини, як можуть. Правда, боротьба мусить бути нерівна. Соціал-демократична доктрина тішиться більшими ласками цензури, ніж український рух; вона видає багато книжок, має своїми органами деякі товстючі місячники, а українство не може боронити себе і розвивати своїх поглядів відповідними способами».* («ЛНВ», 1899.)

От так реально бачив та передбачував Франко ще на прикінці минулого століття цілу небезпеку від тоталітарного загарбництва московсько-марксіського нео-месіанізму для самого національного існування українського народу.

Ще виразніше та яскравіше висловлювався Франко у пізнійшій статті «До історії соціалістичного руху» («Літ.-Наук. Вісник», 1904, кн. 3, березень), де він заявляє, що здійснення ідеалу комуністичної держави було б великим лихом для людства. У згаданій статті Франко писав:

«Хто потрапить віднайти в так організованій суспільності (як цього хоче «Комуністичний Маніфест») якийсь свобідний розвій одиниці, цей докаже певно дуже великої штуки. Та й загалом всевладність комуністичної держави, зазначена в усіх десятиох точках «Ком. Маніфесту», в практичнім переведенні означала б тріумф нової бюрократії над суспільністю, над усім її матеріяльним і духовим життям» (стор. 151). «Оброблена ними (Марксом і Енгельсом) програма державного соціалізму — казав далі Франко — аж надто пахне державним деспотизмом та уніформізмом, що переведений справді в життя, міг би статися великою гальмою розвою або джерелом нових революцій» (стор. 152).

Так само гостру критику марксіського ідеалу майбутньої держави дав Франко у своїй праці «Що таке поступ?». Вміщена в коломийському часописі «Поступ» 1903 р., вона появилася того ж таки року й окремою книжечкою.

У цій праці Франко перш за все розправлявся з анархістичними утопіями, доводячи їх нежиттєвість та зазначаючи величезну небезпеку в разі їх здійснення. Осудивши тих анархістів, що мріють змінити суспільний лад при допомозі динаміту або револьверів, Франко критично ставиться до анархічних поглядів саліонових мрійників, як Прудон, Крапоткін і Реклю, знавши приятель Драгоманова.

На погляд Франка їхні ідеали не можуть бути здійснені: «Тепер, коли ми маємо діло з людьми темними, здеморалізованими і в величезнім розмірі хорими

тілом і духом (найбільша частина тих хорих навіть не знає про свою хворобу і вдає здоровісеньких, а іноді такі хорі робляться проводирями народу, високими урядниками та органами влади), такий устрій попросту неможливий не простояв би ані однієї днини і якби яким чудом заведено його, скінчився б величезною замішаниною і загальним безладдям» (стор. 112).

Так суворо й неприхильно знецінивши анархічні прудоно-драгоманівські пляни, Франко приступає до критики соціалістичних теорій (розділи X і XI) й зокрема марксизму. У кінцевих висновках, присвячених «народній державі» Маркса-Енгельса, Франко пише:

«Поперед усього всеможна сила держави налягла би страшним тягарем на життя кожного поодинокого чоловіка. Власна воля і власна думка кожного чоловіка мусіла би зчезнути, занідіти, бо ану ж держава признає її шкідливою, непотрібною. Виховання, маючи на меті виховати не свободних людей, але лише позиточних членів держави, зробилось би мертвою державною муштрою. Люди виростили би і жили би в такій залежності, під таким доглядом держави, про який тепер у найабсолютніших поліційних державах нема й мови.

Народня держава стала би величезною народньою тюрмою. А хто були б її сторожі? Хто держав би в руках керму тої держави? Цього соціал-демократи не говорять виразно, та в усякім разі ці люди мали би в своїх руках таку величезну владу над життям і долею мільйонів своїх товаришів, якої не мали ніколи найбільші деспоти.

І стара біда — нерівність, вигнана дверима, вернулася би вікном: не було б визиску робітників капіталістами, але була би всевладність керманців — усе одно, чи родовитих, чи вибраних — над мільйонами членів народньої держави. А маючи в руках таку необмежену владу, хоч би лише на короткий час, як легко могли би ті керманці захопити її назавсідки. І як легко при такому порядку підтягти серед людности корінь усякого поступу і розвою і, довівши весь загаль до певного ступня насичення, зупинити його на тім ступні на довгі віки, придушуючи всякі такі сили суспільности, що пхають наперед, роблять певний заколот, будять невдоволення з того, що є, і шукають чогось нового.

Ні, соціал-демократична «народня держава», коли б навіть було можливо збудувати її, не витворила би раю на землі, а була би в найліпшому разі великою завадою для дійсного поступу» (стор. 137-140).

Слід визнати, що Франко дуже виразно бачив обриси майбутньої держави московських будівничих соціалізму.

По революції року 1905-го українська соціал-демократична партія (Порш, Бич, Арабажін) почала в 1906 р. видавати в Петербурзі щомісячний журнал «Вільна Україна». Франко присвятив цим літературним вправам української соціал-демократії вельми чулий критичний фейлетон у рамках своєї статті «Огляд української літератури в 1906 році» на сторінках київського щоденника «Рада» (ч. 12 з 16 січня 1907 р.).

Тут Франко кепкує з «малотямущих» соціал-демократичних ідеологів, що годують нетямущих своїх читачів плодами своєї науки «нешасною формулою класової боротьби, майбутнім громадським ладом, якого не зовсім припадні риси малюють нам речі в роді «ерфуртської програми». Зокрема нещадно виступає Франко проти централізму соціал-демократії в національній справі й дивується, як українські соціал-демократи можуть публікувати такі речі, як стаття централіста Кавтського «Національне питання в Росії» без ніяких застережень, та кличе не забувати, що вони «насамперед українці, а не соціал-демократи».

У цій критичнім фейлетоні Франко висловлює цікаві погляди про безнастанні крики соціал-демократів проти капіталізму. Франко, між іншим, пише:

«Не слід би також соціал-демократичним письменникам, особливо в Росії та на Україні, повторяти безкритично старі фрази про безладдя та безмірну шкідливість капіталізму. Росія має досить таких проповідників, що закриваючися тими первісно-соціалістичними (краще сказати, марксо-енгелівськими) формулами, кидають затроєні стріли на всю західню цивілізацію, на всю науку та її здобутки. Соціалісти не повинні забувати ніколи, що той невисний їм капіталізм сотворив повочасну науку і літературу, новочасні міста, комунікацію і філантропію, що він безмірно поширив серед народніх мас просвіту, добре виховання та почуття солідарности. Що він не сотворив раю, не вигоїв усіх громадських болячок, це певно так. Та цього, мабуть, не зробить ніякий громадський лад, а вже найменше той, якого не зовсім припадні риси малюють нам речі в роді «ерфуртської програми». Все ж таки ясне розуміння речі велить признавати й капіталістичному ладові його заслуги. Тим більше, що це не яканебудь примха кілька тисяч людей, а така ж історично неминуча і органічна поява, якою хоче бути колись соціалізм».

Далі Франко висловлює цілий ряд цікавих та правильних думок, обговорюючи статтю Л. Л. Бича п. з. «Революція і органи самоуправи», вміщену на сторінках журналу «Вільна Україна»:

«Так само шабльноно та незалежно від усяких наукових дослідів малює автор теперішній контраст між буржуазією (до якої при Божій допомозі зачислює й селянство) і пролетаріятм. Безмірна різnorodність громадянських верстов у сучасному громадянстві, їх обопільні взаємини, їх боротьба і співдіння — все те для нього темна вода в облацях. Так само тайна для нього й те, що громадсько-економічна та фінансова боротьба йде не тільки між буржуазією та пролетаріятм, але також внутрі кожного з тих таборів, кожної верстви, кожної громади. Нешасна формула про «класову боротьбу», що творить прогрес і цивілізацію, і якої занехання, яке обіцяють нетямущим різні так само мало-тямучі ідеологи, було б примусом смерти для вселюдського поступу».

Так само нещадно картає Франко податливість наших горе-есдеків перед заклинанням званого своїм москволюбством марксієвського шамана Кавтського. Франко писав:

І коли, наприклад, у Кавтського читаємо, що соціал-демократи не великоруські в Росії повинні «виступити з усією силою за спільні пролетарські вимоги, а енергійну оборону окремих національних вимог, коли вони не містяться в загальних, залишити до того моменту, коли справа розв'яжеться в центрі Росії і від того, яке це буде розв'язання, залежить також і остаточна форма національних вимог», то треба сказати, що кінець цього речення зовсім абсурдний, бо форма національних вимог не може диктуватися ніяким випадковим центральним рішенням, а тільки самою суттю національного життя, а перша частина цього речення неясна і також централістично забарвлена, хибно кладучи вагу на те, що рішення соціального чи політичного значіння в Росії мусить упасти в центрі, і то для того центру соціалісти окраїн заздалегідь мусять урізувати свої програми власне на національним пункті. В устах Кавтського централіста, ці слова не дивують нас ані трохи, але чому ж редакція автономічно-федералістичного органу не сказала про них свою думку?!

До цих слів Франка слід додати, що Кавтський, хоч сам походженням чеський жид, своєю довголітньою пропагандою на користь пангерманського та московського імперіялізмів чимало прислужився для забезпечення майбутніх успіхів Леніна, Троцького, Гітлера та Сталіна, і поклав чимало цеглок для фундаментів, як третього райху Гітлера, так і третього Риму — СССР.

Вельми цікаві й гострі всі ці зауваження Франка в цьому фейлетоні про недойшлих керівників соціал-демократичного журнальчика «Вільна Україна». Франко дуже проникливо бачив хиби їхнього однобокого інтелекту, що годувався затросними шаманськими стравами марксо-кавтської кухні. Він писав:

«Мені здається, що до видання «Вільної України» українські соціал-демократи приступили невідготовані і не дібравши відповідних сил до цієї спеціальної праці. Є ще одна, глибока хиба, що була джерелом їх хитання в самих основних поглядах, — вони не уявили собі гаразд свого національного характеру, не відчували того, що вони наперед українці, а потім соціал-демократи; трактували це українство, як формальну концепцію, а не як натуральний вислів своєї душі і тому не зуміли в свою публіцистику вложити душі та захопити нею ширші маси читачів. Це ще одна наука, що і в таких інтернаціональних справах, як соціалізм, здорові органічні парості можуть у кожному краю вирости тільки з виразного національного ґрунту і тільки тоді вони перестануть бути сірою теорією і зробляться цвітучою дійсністю».

На цих словах кінчас п. В. Дорошенко наведення із статтей І. Франка.

ХІ. ФРАНКО ПРО ДРАГОМАНОВА

Так само й дещо раніше у своїй статті про самостійність України, уміщеній у жовтневій книжці «Літературно-Наукового Вісника» за 1900 р., п. з. «Поза межами можливого», Франко темпераментно розправляє з слабодухами, які виступали проти самостійности України.

Не називаючи з тактичних причин Драгоманова по імені, Франко застуджував його абстрактне доктринерство й підкреслював, що «без майтєстїшого контакту з життям те розумування робить ся сірою, безплідною доктриною, що в деяких випадках (коли доктринер дістане в руки силу, вплив) може принести народньому життю необчисленні шкоди».

В цій самій статті ще з 1900 р. Франко писав: «... Головною характеристикою політичних поглядів Драгоманова в його київськїм періоді було переконання про конечність міститися українству — і політично і літературно — під одним дахом з росїйством... Ті самі думки пробував Драгоманов з властивою йому силою й категоричністю ширити в Галичині, та тут вони зустріли рішучий відпір, навіть з боку таких прихильних до Драгоманова людей, як Володимир Навроцький (див. його реферати з праць Драгоманова в «Правді» 1874-76 рр.). Не багато змодифікував він ті думки й тоді, коли росїйські порядки змусили його шукати захисту для вольного українського слова за границею... Але в його політичних писаннях українці завжди тільки південні росіяни і такими повинні бути й надалі. Він силкувався навіть міцніше зв'язати українців з росіянами боротьбою з спільним ворогом — абсолютизмом, а в своїх програмових нарисах, особливо в «Вільній Спілці» дав зразок зовсім безнаціональної росїйської федерації... Проти думки про український сепаратизм не тільки про praeterito, а й про futuro, він не перестав протестувати до кінця свого життя... Для нас тепер не підлягає сумнівові, що брак віри в національний ідеал, продуманий до крайніх консеквенцій також на політичнїм полі, був трагедією в життю Драгоманова, був причиною безплідности його політичних змагань, бо ж теоріями про басени рік і про сфери економічних інтересів не загірші людей до політичної діяльности».

Особливо яскраво висловлюється Франко на адресу марксистів та драгоманівців у дальшїм реченні:

«Все, що йде поза рами нації, це або фарисейство людей, що інтернаціональними ідеалами раді би прикрити свої змагання до пановання одної нації над другою, або хоробливий сентименталїзм фантастів, що раді би широкими «вселюдськими» фразами покрити своє духове відчуження від рідної нації».
(І. Франко: «Поза межами можливого», ЛНВ, Львів, 1900, жовтень, кн. 10).

ХІІ. ЗАНЕДБАНИЙ БУДІВНИЧИЙ

У своїй статті «Одна з легенд українського письменства» п. В. Дорошенко скаржить на те, що «мабуть у жодній іншій літературі нема стільки... часом просто неймовірних легенд, як у нашій». (Літ.-Наук. Збірник, ч. 3, Корюген-Кіль, 1948, стор. 11).

Далі В. Дорошенко пише: «Пригадаймо хоча б популярну свого часу характеристику нашої літератури, як літератури наскрізь «мужицької», плебейської».

На превеликий жаль В. Дорошенко забуває при цьому конкретно зазначити, що невтомним та завзятим перво-апостолом про плебейство нашої літератури був не хто інший, як саме звеличуваний Дорошенком попід небеса все той самий проф. М. Драгоманова. (Див. хоч би італійська брошура про українську літературу: *Litteratura di una nazione plebea*, 1881.).

Ще далі В. Дорошенко скаржиться в цій статті на те, що найбільшого українського поета Т. Шевченка легенда проголосила за неука, але знову ж забуває назвати автора цієї легенди — М. Драгоманова, який у своїм протиукраїнським памфлеті «Шевченко, українофіли і соціалізм» («Громада», 1879, ч. 4) люто розправився з Кобзарем України, проголосивши його творчість ще й «перележалим у коморі зерном»...

Так само завзято й послідовно як і Шевченка, намагався Драгоманов знеславити та змішати з болотом також ряд інших осіб, яких він запідозривав в українським націоналізмі — Олександра Кониського (1836-1900), Володимира Барвінського (1850-1883), а найпаче невтомного дослідника історії української літератури, майже єдиного на ті часи, проф. Омеляна Огоновського (1833-1894).

Цього останнього Драгоманов зненавидів з першого погляду і не гаючи коштовного часу, почав його одразу ж дбайливо мішати з болотом... Про це заклопотано розповів по багатьох роках Іван Франко:

»Михайла Драгоманова бачив я уперше десь у початку 1876 року, коли він, вимігрувавши з Росії, їхав до Відня. Я бачив його тільки коротку хвилину в аудиторії Омеляна Огоновського в університеті. Огоновський своїм псевдоклясичним стилем дякував йому за те, що «зволив почитати його аудиторію своєю присутністю», а по його відподі мав Драгоманов до кружка молоді (я не був між ними) сказати:

— «Скільки був по Росії та Європі, а таких глупих викладачів, як у Львові, ще не чув». (Іван Франко: «Вступ до «Листів Драгоманова», т. I, Львів, 1906, стор. 5-6).

Московська пропаганда систематично проголошує все українське, коли вже не підлим, то конче дурним...

Пригадаймо собі, що Драгоманов точнісінько так само проголосив героя повісті «Хмари» Нечуя Левицького, Радюка, ідеаліста-українця, «смішним дурнем». У цілком осамітненій статті в сучасній українській пресі, присвяченій пам'яті Івана Нечуя Левицького п. з. «Забутий», п. М. Г. (здається в мюнхенській «Українській Трибуні»), писав: «Драгоманов з усією силою очевидного всім авторитету написав на Левицького, назвавши його героя «дурнем». Але не зважаючи на це, проф. Олександр Лотоцький у своїх спогадах писав про величезне вражіння, яке на нього зробила постать Радюка:

»Найбільше вражіння справила на мене книжка, яку я прочитав уже літ дванадцяти, — «Хмари» Левицького, — досі встає у мене в пам'яті те величезне вражіння. Тип Радюка став для мене тим прикладним зразком, що його слідами я вирішив іти безповоротно. Примітивний демократизм цього героя видавався мені за найбільші високості горожанської думки, а розумовання

його в національно-українській справі — за одкровенне свадляж для мого дальшого національного поступовання. »Хмари« положили першу базу для мого розумового та горожанського світогляду. Та база скріплювалася, поглиблюючись та поширюючись, але з того народно-демократичного ґрунту я вже не сходив... »Хмари« були тим переходним критичним моментом, що вирішив основи і характер мого світогляду». (О. Лотоцький: «Сторінки мого життя», т. I, Варшава, 1932, стор. 286).

Лотоцький сприйняв »Хмари« Нечуя-Левицького, як українець, та захопився цим твором на ціле життя, а Драгоманов ненавидів цей твір, як москаль, що яскраво відчував всю небезпеку цього твору для панування Москви над душами українців.

Слід зазначити, що й сучасні московські окупанти України, устами всіляких Коряків викляли та переслідують пам'ять Нечуя-Левицького.

Але вернімось від Шевченка та Нечуя, зневажених Драгомановим, до Огоновського. У викладі Огоновського »москаль-чарівник« Драгоманов відчув рівнож величезну небезпеку для »матушки« Москви, а тому він одразу й накинувся щиро плебейським стилем традиційного московського босяка Ванькі-Каїна з грубіанською лайкою на Огоновського, намагаючись його осмішити, знецінити та оплювати в очах його студентів, удаючи при цьому з себе великого європейця... — »Скільки бував по Європі...«

Як же справді було з викладами Огоновського? Професор Леонід Білецький приходить до висновку, що цілком противно до тверджень Драгоманова. Огоновський був видатним промовцем. Слід згадати, що перед Огоновським, у роках 1848-67, катедру нашої літератури, щойно по революції 1848 року створену, займав Головацький, який, ставши наймитом Москви, перестав цікавитися своїми викладами, і лише відтручував студентів від студій над українською мовою та літературою.

Отже, проф. Білецький на основі докладних студій над життям та діяльністю Огоновського приходить до таких висновків:

»Коли Огоновський зайняв катедру української мови й літератури, він мусів насамперед переламати ту опінію студентства, що склалась від викладів Я. Головацького. На виклади останнього майже ніхто не записувався і слухачів у нього не було. Творилась опінія про українознавчі дисципліни, як не цікаві... Не легко було таку опінію зломити й викликати до своїх викладів зацікавлення українського студентства. Точний у своїх повинностях, совісний і докладний у підготовці до своїх викладів, добрий і цікавий промовець. — Огоновський дуже скоро викликав у студентства таке зацікавлення, що його аудиторія все була повна слухачів. Тяжко йому приходилось на початках своєї професорської праці: без відповідних джерел, без виробленого попередником підготовчого курсу, без посібників.

Він мусів усе наново творити й опрацьовувати в більшості на основі ще сьорого матеріалу, який треба було зібрати, чи то з української мови, чи літератури... Мусів усе починати від початку, не тільки систематизувати джерела, але й опрацьовуючи саму концепцію курсів, їх план і схему.

Отже, Огоновський мусів працювати на два, мовляв, фронти, заохочуючи слухачів, щоб ходили на виклади, студювали свої рідні ділянки як свою власну культуру не тільки з патріотичного обов'язку, але навіть і з практичної користі, — це одне, а друге, від самого початку розробляючи і творячи майже нову, українознавчу галузь науки. І те і друге Огоновський осягнув. Викладав з пам'яті на основі тільки власних скриптів, говорив поволі, виразно, притягаючи все цікавий матеріал, або оживлюючи менше цікаві екскурсами в ділянку різних життєвих пригод із життя історичної особи чи письменника» (Л. Білецький: «Омельян Огоновський», Вінніпег, 1950 р., стор. 22-23).

Знаний діяч на просвітньому полі в Галичині, Ілля Кокорудз, згадуючи свої університетські роки, писав про виклади Огоновського:

»Не диво, що за моїх студентських часів викладава заля (Огоновського) була повна слухачів... Була ще й інша причина, чому число його студентів бувало все велике — його дуже чемне та привітне і симпатичне поводження із слухачами... Оця лагідність і привітність не відстрашувала учнів, а навпаки. Їх приваблювала, хоч самий предмет (Огоновський) трактував поважно й наукові проблеми не знижував до популярних та елементарних».

Цей самий учень Огоновського так окреслює відповідальну роллю свого учителя на становищі самотнього тоді в Європі професора української мови та літератури:

»Це становище професора української мови й літератури в 70-х роках самотнього на цілу Україну було дуже важке і відповідальне: важке тому, що було неначе удокументованням самотійности української мови й її вартости для наукових студій, — повним же відповідальности тому, що університетський професор повинен був старатись так українську мову як і літературу опрацьовувати ґрунтовними студіями або бодай покласти суцільну підвалину під дальше її наукове трактування» (І. Кокорудз: «Проф. О. Огоновський», Зап. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1895, т. 5, наведено за Білецьким).

Огоновський справді написав ряд важливих праць з українського мовознавства. Одна з них »була свого часу в Києві переведена на українську мову, але друк її був заборонений московською цензурою із страху перед правдивим фактом стародавности й самотійности української мови» (Л. Білецький, 28).

Крім того, він видав хрестоматію давньої української літератури X-XVIII стол., читанку для народніх шкіл та граматику для середніх шкіл, про які вже згадуваний проф. Л. Білецький зазначає:

»Отже і в цій ділянці О. Огоновський на свій час зробив дуже багато, забезпечивши українську школу добрими для того часу підручниками української мови і літератури. В цім заслуга Огоновського — безперечна» (ст. 29).

Але головна праця, яку по собі залишив Огоновський, це була монументальна історія української літератури у шістьох томах, що виходили у Львові від 1886 до 1894 року.

Коли появилася перший том цієї історії літератури, то знаний український учений з Харкова, проф. Микола Сумцов, привітав її на сторінках журналу

«Кіевская Старина» (1887 р., кн. 2) визнавши її вельми корисною, *указав* далі Галичини:

«Ніщо так не підносить національної самовідданості, як знайомство з літературою і словесністю рідного народу, що виявляють найкращі ідеальні стремління кращих людей». — «І не тільки поширює й поглиблює, писав далі Сумцов, почування поваги до народу, як до колективної моральної особи, але й обґрунтовує це почуття на міцних і розумних основах: поширюється світогляд, поліпшується мораль, і в наслідок настає зв'язок між інтелігенцією й народом; а таке зближення веде до поліпшення і поєднання на ґрунті цивілізації й культури» (наведено за Білецьким, стор. 61).

Проф. Білецький пишучи про історію літератури Огоновського визнає, що «сам факт її появи на тім, повнім запустіння, полі української науки є явище вельми позитивне. Справді, праця Огоновського розкриває таке багатство української літературної творчості, якого ніхто з широких крутів і навіть літературознавців і не підозрівав. Далі, праця ця вперше і надзвичайно ясно ставить відрубність українського народу і його літератури від московської, як окремої галузі історичної науки від самих початків. Крім того, О. Огоновський вперше виразно ставить найосновнішу методологічну проблему, що початок історії української літератури ховається на самім початку княжої доби (X-XI ст.). Разом з тим О. Огоновський підкреслює колосальну вагу найтіснішого зв'язку і взаємин між письменником і народом, між індивідуальною поезією й усною, народньою. З становища першорядности джерел, як автобіографії, листування автора праці з письменниками (Нечуй, Куліш, Грінченко, Мирний і т. д.) — все це надає праці Огоновського її першоджерельности і сталого твору, що не старіється для кожного дальшого історика чи дослідника» (ст. 66).

Далі проф. Білецький пише: «Нарешті, твір О. Огоновського — величезне національне діло, з якого постать автора і вченого виступає, як постать великого патріота, преданого українській науці, культурі й українській справі взагалі: народник, що інтереси народу і його духової культури ставить вище всього; соборник, якому цілість України, самостійність від найдавніших часів, цілість культури всього народу, єдність духова. — все це ті вартості, що впливають з усієї його діяльності, як українського ученого і громадянина. В цім сенсі Огоновський у найтяжчі часи життя українського народу гідно заступав інтереси його культури й науки на протязі майже трьох десятків літ» (ст. 66-67).

Слід згадати, що на викладі Огоновського у Львові року 1876 вражливий та спостережливий адвокат Москви М. П. Драгоманов, одразу помітив цілий безмір небезпеки, яка заповідалася безперечно в очах цього «москаля-чарівника» від такого Огоновського для духового престижу Москви. Тому «москаль-чарівник» під маскою українця закрочив тоді, як розповів Франко, так раптову, становчу й брутально. Наміром Драгоманова було знищити повагу до Огоновського серед його найближчих учнів-студентів, щоб тим знищити вкорені українську небезпеку для Москви. Як ми вже згадували, так само раптову й безпardonно Драгоманов визвірився також і на Нечуя-Левицько-

го та на Шевченка і з тих самих причин, які примусили його визвіритися на Огоновського.

Коли року 1885, з ініціативи князя, у Галичині почало заноситися на приписання, викликаной Драгомановим ворожнечі та сварок між народовцями та Франком, Драгоманов тоном великого іквізитора запитував у листі з Шезієр Сюр Егль у Швейцарії дня 2 вересня 1885 р. до Франка у Львові:

«По правді не моє діло судити й про те, яка може бути згода між Вами й Огоновським, не можу судити тим паче, що Ви не пишете ні про які принципи згоди, а тільки про особи редакторів, котрі мусять знаменувати згоду. Але коли Ви кажете, що згода наступила й на бажання «українців», то тут я собі «позволю сметь свійо сужденіє іметь»... По якому праву Кониський чи хто друтий не звернувся в цьому ділі до мене...?» (Листи до Франка, ч. 23).

Це лише один з вельми численних прикладів лютої ворожнечі Драгоманова до Огоновського. Коли Франко мав погодитися з Огоновським та спільно редагувати «Зорю», то Драгоманова огорнув жах від самої перспективи замирення між українцями, які за пляном цього спритного «москаля-чарівника» мали б лише ворогувати між собою на превелику втіху та на радість Москви...

Отак брутално вибухає злобою Драгоманов, побачивши з гір далекої романської Швейцарії «попа Огоновського», що має разом з Франком кермувати журналом «Зоря» у Львові на пропозицію Кониського з Києва. Історичним завданням Драгоманова було сіяти розбрат, ворожнечу, сварки, непорозуміння і незгоду серед українців і здебільшого йому щастило в цій московській провокаторській праці. («Чиста справа потребує чистих рук»).

Аж тут Кониському ніби повелося, принаймні на час, помирити Франка з Огоновським, щоб видавати «Зорю» (в заваленій тоді московськими царськими рублями Галичині) спільними українськими зусиллями, нарешті, у згоді, в порозумінні, без колотнечі, без ворожнечі...

Тоді ж Драгоманов по-грубіянському писав до Олени Пчілки в листі з 12 вересня 1886 року про Франка в спілці з Огоновським при редагуванні «Зорі»: «Он легко паглупел (здурів) в «Зорє» і вряд лі оправітса ат прибіванія в атмосфере етаво хлева». («хлев» — стайня, прим. Ред.). (Див. І. Авраменко: З листування Драгоманова». Гадяцький Архів. Записки Істор.-Філ. Від. ВУАН. Київ 1928, т. XVIII).

Огоновський від 1877 р. аж до смерті був головою найповажнішого українського товариства «Просвіта» в Галичині. Це накладало на нього безліч відповідальної праці.

Проф. Білецький пише: «Коли Огоновський став головою «Просвіти», тим самим він став і першим провідником народнього сторонництва (ст.11). Як тодішній провідник українського народу в Галичині, де тоді широко розпанилася московська пропаганда та дуже численна московська агентура, Огоновський на чолі народовців зводив вирішні бої з москвофілами, — тоді Дра-

гоманов у своїй черговій «ноці Молотова», або ж у листі з 23 листопада 1883 р. до Івана Франка торочив т. зв. докторальним тоном свої «пораб зрозуміти, що в Галичині москвофільство не можна побідити ні австро-рутенством, ні навіть вузьким українофільством, а тільки показом, що справді таке уся Росія та ліберальним поглядом на російські справи».

Ясна річ, що Франкові Драгоманов не міг сказати виразніше, що слід заступити цареславне трикокольорове москвофільство червоним босяцьким, або ж голотославним москвофільством. У давніх своїх листах до Мелітова Бучинського та Володимира Навроцького Драгоманов широ признавався: «Ми, як голота, і від Москви не втікаємо». Але Бучинський з Навроцьким дуже швидко доглянули гострі московські чортячі роги понад українською маскою, яку натягнув на себе «етнограф» Драгоманов (червоний Мефісто або космополіт з Женеви й Гадючого) — та з обридженням і з жахом відсахнулися від нього. Щоб це саме не сталося й з Франком, Драгоманов мусів писати значно обережніше, іти не простою дорогою, а вживати різних підступних шляхів, обережно загортаючи свої думки туманними словами та вживаючи при цьому безліч хитрих знаних скісних ходів та бічних кроків.

У листах до свого петербурзького принципала проф. Стасюлевіча Драгоманов не раз виразно казав про «обрусеніє галічан» та прилучення Галичини до Росії (Лемке: «Стасюлевіч і єво современнікі», т. 5). Взагалі Драгоманов, якщо й зносив Франка, то лише через силу проклятих обставин, що йому Франко був потрібний; без Франка йому було б гірше. В листі до Павлика з дня 2 квітня 1891 р. Драгоманов писав вельми недвозначно: «Позаяк Франко приятель і чоловік для діла цінний, то вже, як це не нудно — а треба з ним возитись, вмовляючи, коли його вкусить капризна муха». (Переписка з Павликом, т. 6, стор. 165). Але, звичайна річ, коли заносилося на замирення, на співпрацю між остогидлим для Драгоманова Франком та зненавидженим Огоновським, то тоді вже лють Драгоманова сягала крайніх меж. Та з огляду на ризикованість розриву з Франком, Драгоманов обмежувався лайливими листами, бо й без того відносини з Франком у нього завжди стояли на короткій крок до розриву.

Подібно до того, як року 1876-го Драгоманов визвірився на Огоновського, тепер, на наших очах, визвірився на Огоновського один новоявлений імітатор та приклонник Драгоманова — проф. Моммзен-Ульянов. Цей останній, починаючи від своєї розвідки «Українці и псевдоукраїнці», видрукованої у 1948-49 році на сторінках «Обзор — На Переломе» чч. 105-113 гаспадіна Н. Н. Чухнова у Фельдмохінгу коло Мюнхена, ніколи не проминає нагоди з лютою злобою накинути мокре рядно щиродрагоманівської лайки на великого, забутого й знеславленого історика української літератури та культури проф. Омеляна Огоновського. По переїзді Чухнова до Америки Ульянов накидається вже на проф. В. Щербаківського на сторінках чухновського часопису «Знамя России», а на Богдана Хмельницького у «Виродженні». Але на сторінках «Російського Демократа» С. Мельгунова (Париж) Ульянов далі намагається спе-

речатись з тінню великого всеукраїнського вченого, Огоновського, бо він справді і був таким, а зовсім не, як злобно шкварчить Чужновський Моммзен — гаспадін Ульянов, лише «світло галиційської науки».

Драгоманівська мафія затерла, викреслила в пам'яті українців світлу постать Огоновського. Всілякі Федорцеви та Рудницькі, продовжуючи десятиліттями лінію Драгоманова на сторінках найстаршого та найвпливовішого українського щоденника у Львові «Діло» подбали про те, щоб знеславити та здискредитувати Огоновського і його наукові праці в очах довірливих українських читачів.

Решта української преси здебільшого також перебувала в руках чи під контролею драгоманівської мафії. Генеральну лінію зневаги, призираства та погорди супроти Огоновського усталив Драгоманов м. і. у своїх передсмертних статтях «Шевченко в чужій хаті його імені» та «Наука і проф. Огоновський» на сторінках львівського радикального часопису «Народ» ще року 1893. Драгоманов послідовно та систематично проголошував на кожному кроці Огоновського неуком та шарлатаном, хоч, по правді кажучи, самі ці дві коштотні властивості відзначали цілу творчість та діяльність самого Драгоманова, починаючи від його кандидатської праці «Імператор Тиберій» (Київ, 1864). Фахова критика відразу по появі цього першого архитвору Драгоманова цілком виразно зауважила, що це просто на просто «здерта», себто списана та змосковщена праця одного німецького дослідника, та й годі. Словом, як висловився (децю згодом) сам М. П. Драгоманов — «чиста справа потребує чистих рук».

Коли писалися ці рядки, пошта несподівано принесла листа з Нью-Йорку, автор якого вимагає зробити щось для висвітлення мученицького життєпису Івана Франка.

«Маю на думці — пише цей автор — любезних земляків-ботскудів на чолі з «свентей паменці» проф. д-ром Олександром Колессою, який проливав крокодиліячі сльози щороку в чеській Празі (на рефератах у Франківські роковини), а проте — видер катедру історії української літератури від бідного Франка. Це тема, очевидно, трохи палюча. Але її порушити треба».

Відомо, що Франко по смерті Огоновського мав перебрати по ньому катедру історії української літератури, але так не сталося, бо катедру зайняв властиво цей самий, названий у листі землячком-боткудом, О. Л. Колесса...

А от уривок із свого часу ненадрукованої рецензії, надісланої тому вже років два рівнож з Нового Світу, на працю проф. Л. Білецького про Огоновського:

«Найцінніше в праці проф. Л. Білецького вважаємо підкреслення того факту, що хоч в основному О. Огоновський був мовознавець, його найціннішим твором є його 6-титомова Історія Літератури. Взагалі огляд і критика літературознавчої праці Огоновського є найкращою частиною твору (Білецького); це треба підкреслити зокрема тому, що учень та наступник Омеляна Огоновського на кафедрі у Львові, проф. Олександр Колесса, на своїх викладах у Празі раз-у-раз кепкував собі з цієї історії літератури,

забуваючи її позитивні риси. Це, однак, не перешкоджувало своїм черговим учневим О. Колесси, бл. пам. Андрієві Гарасевичеві, надзвичайно високо цінити цей твір Огоновського, як першорядне джерело для історії української літератури... Нам приємно, що цей осуд поділяє і проф. Д. Біленький».

ХІІІ. СПІВТВОРЦІ ЛЕГЕНД

У спогадах про передчасно згаслого поета Андрія Гарасевича (К. Градземь. «Андрій Гарасевич». Вежі, місячник культури, ч. I, Мюнхен, листопад 1947, де ще освітлена дуже малознава в літературі постать Колесси, на тлі його взаємин з А. Гарасевичем. У цих спогадах читаємо: «... Ніяк не захоплювали Гарасевича виклади проф. Олександра Колесси, він так завзято і з досадою та докладно розповідав про особливості цього професора, про цьому останньому доведеться присвятити трохи уваги».

Коли проф. Колесса запропонував своїм звичасм писати працю про зюкрифи, Андрій рішуче від цього відмовився й вибрав темою своєї докторської праці творчість Євгена Маланюка. Колесса морщився, але Андрій настояв на своєму. Колесса належав саме до тих стовпів, чи навіть стовбурів старшого громадянства, які й чути нічого не хотіли про сучасність, а зокрема чомусь були люті на Маланюка. Українська поезія для них закінчувалася Олесем.

У ґрунті речі О. Колесса був людиною не позбавленою хисту. Про це свідчать його документальні праці про життєпис Осипа (Коссована) Федьковича-Гординського, де було стільки невияснених до того питань. Зовсім не зле написаний і його короткий, але елегантний нарис про генезу української повісті — інавгураційна промова в Українському Університеті в Празі в 1922 р. (чи в 1921 р?).

Загалом кажучи, Колесса ціле своє життя боявся конкуренції, а тому за всяку ціну унеможлилював молодшим здобуття вченого ступня.

Він давав кандидатам такі неможливі теми, що ті здебільшого їх кидали, відмовляючись від них, переходили на інші факультети і т. п. На це вищення молодих літературознавців уживав Колесса свій дипломатичний хист, винахідливість і енергію.

Андрія дуже обурював Колесса кожним своїм рухом, кожним потягненням. Андрій часто охоче з пам'яті читав присвячений О. Колесі довгий сатиричний вірш чи не Остапа Луцького.

Натомість Андрій пильно вчитавшись в історію літератури проф. Огоновського (1833-94), що ще перед Колесою займав катедру української літератури у Львові, говорив мені тоном глибокого переконання та першани про це знеславлену всілякими Драгомановими і Рудницькими справді велику працю і великий твір («Вежі», ч. 1., ст. 39-40).

Сатиричний вірш про Ол. Колессу написав у дійсності не Остап Луцький, а знаний стрілецький рапсод Галактіон Чіпка (Роман Купчинський).

речатись з тією великою всеукраїнською вченою, Огоновською, бо він справді і був таким, а зовсім не, як злобно шкварчить Чухновський Момизен — гаспадін Ульянов, лише «світло галиційської науки».

Драгоманівська мафія затерла, викреслила в пам'яті українців світлу постать Огоновської. Всілякі Федорцеви та Рудницькі, продовжуючи десятиліттями лінію Драгоманова на сторінках найстаршого та найвпливовішого українського щоденника у Львові «Діло» подбали про те, щоб знеславити та дискредитувати Огоновську і його наукові праці в очах довірливих українських читачів.

Решта української преси здебільшого також перебувала в руках чи під контролею драгоманівської мафії. Генеральну лінію зневати, призира та погорди супроти Огоновської усталив Драгоманов м. і. у своїх передсмертних статтях «Шевченко в чужій хаті його імені» та «Наука і проф. Огоновський» на сторінках львівського радикального часопису «Народ» ще року 1893. Драгоманов послідовно та систематично проголошував на кожному кроці Огоновського неуком та шарлатаном, хоч, по правді кажучи, самі ці дві кошовні властивості відзначали цілу творчість та діяльність самого Драгоманова, починаючи від його кандидатської праці «Імператор Тіберій» (Київ, 1864). Фахова критика відразу по появі цього першого архитвору Драгоманова цілком виразно зауважила, що це просто на просто «здерта», себто списана та змосковщена праця одного німецького дослідника, та й годі. Словом, як висловився (дещо згодом) сам М. П. Драгоманов — «чиста справа потребує чистих рук».

Коли писалися ці рядки, пошта несподівано принесла листа з Нью-Йорку, автор якого вимагає зробити щось для висвітлення мученицького життєпису Івана Франка.

«Маю на думці — вище цей автор — любезних земляків-ботокудів на чолі з «свентей паменці» проф. д-ром Олександром Колессою, який проливав крокодиллячі сльози щороку в чеській Празі (на рефератах у Франківські роковини), а проте — видер катедру історії української літератури від бідного Франка. Це тема, очевидно, трохи палюча. Але її порушити треба».

Відомо, що Франко по смерті Огоновської мав перебрати по ньому катедру історії української літератури, але так не сталося, бо катедру зайняв властиво цей самий, названий у листі землячком-ботокудом, О. Л. Колесса...

А от уривок із свого часу ненадрукованої рецензії, надісланої тому вже років два рівнож з Нового Світу, на працю проф. Л. Білецького про Огоновську:

«Найцінніше в праці проф. Л. Білецького вважаємо підкреслення того факту, що хоч в основному О. Огоновський був мовознавець, його найціннішим твором є його 6-титомова Історія Літератури. Взагалі огляд і критика літературознавчої праці Огоновської є найкращою частиною твору (Білецького); це треба підкреслити зокрема тому, що учень та наступник Омеляна Огоновського на кафедрі у Львові, проф. Олександр Колесса, на своїх викладах у Празі раз-у-раз кепкував собі з цієї історії літератури,

забуваючи її позитивні риси. Це, однак, не перешкоджувало своєму черговому учневі О. Колессі, бл. пам. Андрієві Гарасевичеві, надзвичайно високо цінити цей твір Огоновського, як першорядне джерело для історії української літератури... Нам приємно, що цей осуд поділяє і проф. Я. Білецький.

ХІІІ. СПІВТВОРЦІ ЛЕГЕНД

У спогадах про передчасно згаслого поета Андрія Гарасевича (Ж. Грідень: «Андрій Гарасевич». Вежі, місячник культури, ч. I, Мюнхен, листопад 1947) дещо освітлена дуже малознана в літературі постать Колессі, на тлі його взаємин з А. Гарасевичем. У цих спогадах читаємо: «... Ніяк не захоплювали Гарасевича виклади проф. Олександра Колессі, він так завзято і з досадою та докладно розповідав про особливості цього професора, що цьому останньому доведеться присвятити трохи уваги

Коли проф. Колесса запропонував своїм звичаєм писати працю про апокрифи, Андрій рішуче від цього відмовився й вибрав темою своєї докторської праці творчість Євгена Маланюка. Колесса морщився, але Андрій настояв на своєму. Колесса належав саме до тих стовпів, чи навіть стовбурів старшого громадянства, які й чути нічого не хотіли про сучасність, а зокрема чомусь були люті на Маланюка. Українська поезія для них закінчувалася Олесем.

У ґрунті речі О. Колесса був людиною не позбавленою хисту. Про це свідчать його документальні праці про життєпис Осипа (Коссована) Федьковича-Гординського, де було стільки невияснених до того питань. Зовсім не зле написаний і його короткий, але елегантний нарис про генезу української повісти — інавгураційна промова в Українському Університеті в Празі в 1922 р. (чи в 1921 р?).

Загалом кажучи, Колесса ціле своє життя боявся конкуренції, а тому за всяку ціну унеможлилював молодшим здобуття вченого ступня.

Він давав кандидатам такі неможливі теми, що ті здебільшого їх кидали, відмовляючись від них, переходили на інші факультети і т. п. На це нищення молодих літературознавців уживав Колесса свій дипломатичний хист, винахідливість і енергію.

Андрія дуже обурював Колесса кожним своїм рухом, кожним потягненням. Андрій часто охоче з пам'яті читав присвячений О. Колессі довгий сатиричний вірш чи не Остапа Луцького.

Натомість Андрій пильно вчитавшись в історію літератури проф. Огоновського (1833-94), що ще перед Колессою займав катедру української літератури у Львові, говорив мені тоном глибокого переконання та пошани про цю знеславлену всілякими Драгомановими і Рудницькими справді велику працю і великий твір: («Вежі», ч. I, ст. 39-40).

Сатиричний вірш про Ол. Колессу написав у дійсності не Остап Луцький, а знаний стрілецький рапсод Галактіон Чіпка (Роман Купчяський).

Слід визнати, що найтипівший цісарсько-королівський достойник проф. О. Колесса, що по своїй появі на давній кафедрі Огоновського спинив майже щлковито розвиток студій над історією української літератури, мав значно кращу пресу, аніж його дбайливий, уважний та жертовно трудящий попередник. Одна сатирична поема за півстоліття, це трохи замалий гонорар за півстоліття бундючого самозвеличування та комфортабельного кейфования по каварнях!... Пригадується на цю тему ще фейлетон студентського літографованого бюлетеню «Дніпро» з початків 20-тих років у Празі, де рівнож шанувували не злим тихим словом О. Колессу, що отаборився в каварні «Електра» коло Народнього Музею й виставляв на цілоденний показ своє змудьговане сонне обличчя ц.-к. професора (фейлетон п. з. «Електро-фікція в Електрі», «Дніпро», 1922 р.). В той сам час, як, напр., проф. В. Біднов кожному вільну від викладу хвилину присвячував пильним студіям у книгозбірні того самого Народнього Музею, в двох кроках від «Електри»... Коли проф. В. Щербаківський, В. Біднов та Дмитро Антонович всупереч великому спротиву проф. О. Колесси заснували в Празі Українське Історично-Філологічне Товариство, то Колесса зволив одного разу прочитати реферат про «Тишівську Олександрію», на Закарпатській Україні знайдений збірник середньовічних переказів та оповідань. На цьому одинокому рефераті застрягла його участь у житті цього товариства, що до приходу німців до Праги відбуло понад 600 засідань, на яких було зачитано 604 доповіді... Колесса був дуже тяжко ображений тим, що по його «цісарсько-королівським» рефераті, який прийвні мали б шанобливо вислухати, розпочалися, чи ліпше сміли розпочатися дискусії, бо за традицією по зачитанні реферату має відбутися його обговорення членами історично-філологічного товариства. Крім цієї образи з браку належної пошани супроти особи царсько-королівського професора, була ще одна, і то найголовніша, причина: праця над «Тишівською Олександрією» була одинока його праця, на яку він якось спромігся в ХХ-му столітті, довгий час її рукопис пролежав у автора, а інших праць у його архіві не було, за нові він у каварні «Електра» вже не брався...

Виклади Колесси були вражаюче сухі та нудні, а семінарна праця під його керуванням могла б постачати сюжети аж для кількох комедій.

Який глибокий занепад у порівнянні з добою Огоновського! Один з учнів останнього, О. Макарушка, розповідав:

«Ліпші праці, відчитувані в семінарі д-ра Огоновського, були нераз зав'язком поважних наукових студій, що почасти вже появилися, почасти появляться небавом напечатані. Студія д-ра О. Колесси про Шевченка і Міцкевича, Осипа Маковея про вояцькі пісні, Івана Копача про елементи народньої поезії в «Слові о Полку Ігореві», Ом. Колодницького про скандинавщину в «Слові о полку Ігореві», Філярета Колесси про ритміку в наших піснях, — всі ці праці мають зав'язок у працях семінарійних д-ра Огоновського» («Записки Наукового Т-ва ім. Шевченка», Львів, 1895, т. 5, кн. I, ст. 1-2).

Пан Володимир Дорошенко у своїй уже давніше тут згаданій статті «Одна з легенд українського письменства» міг би цілком певно, крім згаданих ним

та створених вельмиплодучим Драгомановим легенд про неука Шевченка про дурня Нечуя-Левицького та про плебейство української літератури, згадати рівнож старанно виплекану тим самим Драгомановим ще одну легенду про дурня та шарлатана Огоновського.

Драгоманівська маферія, що віддавна заплела керівництво українським культурним життям, публіцистику, критику, учбові та наукові заклади. — ця сама маферія подбала й про те, щоб з Франка зробити маленького драгоманівського джигольо чи піккольо (piccolo) і ця ж усюдисуда драгоманівська маферія подбала про знеславлення і замовчання будівничої праці Огоновського, бо цей останній стояв на ґрунті національному і християнському, що для маферії уявлялося найбільшим злочином...

Дуже прикро, що п. В. Дорошенко протягом півстоліття мовчки приглядався до цієї ситуації, аж нарешті року 1948-го почав скаржитися на накопичення несамовитих легенд в області української літератури, ухиляючись при цьому назвати по імені джерело фабрикації цих фальшивих легенд і ухиляючись вимовити при цьому й дзвінке прізвище самого первофабриканта цих легенд — проф. М. Драгоманова.

До легіону дальших і подекуди менших співфабрикантів цих фальшивих легенд, згаданих самим В. Дорошенко, належать і ненароком тут згаданий проф. д-р О. Колесса та й п. В. Дорошенко у власній особі.

Проф. О. Колесса намагався нищити авторитет Огоновського з мотивів чисто індивідуальних, еґоїстичних: компромітуючи Огоновського він гадав тим самим звеличити свою власну вельмиблискучу (неробством) персону.

Пан директор В. Дорошенко свідчав у фабрикації цих численних легенд з мотивів не індивідуальних, боронь Боже, а групових. Бо в інтересах тієї задрагоманеної партії, до якої він належав (укр. соц. демок. роб. партія) була підтримка цих легенд та їхнього дальшого існування.

XIV. МАФІЯ НИЩИТЬ СЛІДИ

Року 1930-го Український Науковий Інститут у Варшаві, на чолі якого стояв проф. Олександр Лотоцький, перебрав від пані Лідії Шпшмалової (уродж. Драгоманової) частину архіву її батька проф. М. Драгоманова. Другу частину відкупив за великі гроші «Русский Заграничный Архив» при чеському міністерстві закордонних справ у Празі. Ця друга частина була менш цікава, бо це були ориґінали вже давніше оголошених друком листів, які зберігалися в архіві Драгоманова. Такі відомості подав 1933 року шеф відділу документів («Русский Заграничный Архив») п. А. Ф. Ізюмов (недавно трагічно згинув у Празі).

Значно цікавіша частина архіву Драгоманова опинилась у посіданні Українського Інституту у Варшаві.

Професор Лотоцький мав намір видати друком три томи «Архіву» Драгоманова. По розгляді та ознайомленні з нагромадженими там листами до Драгоманова, проф. Лотоцький сповіщав проф. Дмитра Антоновича (який нале-

жак до велими нечислених білих круків серед професури, бо не був при-
класником Драгоманова), що на підставі цього архіву постать М. Драгоманова
визначається дуже чорною... Майже одночасно з цим, поширилася у вта-
сманчаних колах відомість про те, що досить численні особи з верхів УНР
рідять натиск на проф. Лотоцького, щоб перед оголошенням цих листувань
були викреслені всі невігідні для М. Драгоманова місця. («Чиста справа по-
требує чистих рук», як це року 1866 написав у якійсь Санкт-Петербурзькій
газеті сам М. П. Драгоманов). Але проф. Лотоцький непохитно стояв на тому,
щоб ці листи були друковані в непідробленому вигляді. Тоді противна сторо-
на взялася до тактики зволікання, під претекстом дбайливого та дрібничко-
вого опрацювання приміток до цих листів, щоб таким чином виграти час та
відтягнути бодай на кілька років оголошення небажаних та неприємних дра-
гоманівцям документів. Коротко кажучи, протягом без малого десяти років
комісія для оголошення цих листів ледви спромоглася видати один лише том
— листів членів Старої Громади (В. Антонович, П. Житецький, К. Михальчук
та інші). Цей том ледви встиг вийти з друкарні перед завірюхою другої сві-
тової війни і наклад лишився здебільшого в друкарні. Незадовго перед по-
чатком другої світової війни адоратори Драгоманова усунули енергійного та
незломного, а тому для них дуже небезпечного проф. О. Лотоцького від ке-
рування Науковим Інститутом. Це було осягнене головним чином через те,
що президент УНР, Андрій Лівницький, також через свою загальнознану
інертність та брак духової енергії належав до старозаконних захланних адо-
раторів драгоманівського талмуду.

Кажуть, що під час облоги Варшави у вересні 1939 р., збірки Українського
Наукового Інституту на Служевській вулиці ч. 7. — таємниче зникли, отже
зникла й більша частина неоголошеного через навмисне спізнання компро-
мітуючого драгоманівців архіву Драгоманова.

Листи Лесі Українки, які мали складати другий том запроєктованого Ло-
тоцьким «Архіву» напередодні московсько-німецької війни опинилися в
червні 1941 р. через ред. «Архіву» Гл. Л. в руках проф. С. Драгоманова в Ки-
єві (тепер у Нью-Йорку). Але ця чисто фамільна частина архіву певно не ма-
ла політичного значення. Було б краще, коли б УВАН, замість видавати не-
догулий реклямний збірник «Symposium» видала отсе збережене листування
Лесі Українки з Драгомановим.

Але найцікавішу частину «Архіву» — листи московських приятелів Дра-
гоманова — драгоманівцям пощастило «зберегти від друку». Загинули листи
Драгоманова від проф. Стасюлевіча, ред. «Вестніка Європи», від А. С. Суво-
ріна, головного редактора україножерного денника «Новое Время», від проф.
Піпіна та Ореста Міллера, Гревса, Овсяніко-Куліковського, Юліяна Явор-
ського, нарешті від емігрантів В. Засуліч, Аксельрода, Плеханова й багатьох
інших.

Зять Драгоманова, проф. Шішманов, оголосив свого часу в журналі «Веснік
Європи» (1912-1913 рр.) частину листів П. П. Шувалова до Драгоманова та

«Конституційну Записку» Шувалова, знайдену в Женевській архіві Драгоманова.

Проф. Лотоцькому пощастило окремо видати листи П. Куліша та Івана Вілька-Рудченка до Драгоманова. На засіданні Українського Історично-Філологічного Товариства у Празі, в липні 1938 р., проф. Андрій Яковлів зачитав реферат неprisутнього проф. Лотоцького про листування Ів. Рудченка з Драгомановим. У тому рефераті проф. Лотоцький писав про дуже негативне враження, яке склалося про особу М. Драгоманова на підставі розглянутих листів. Рудченко справді звертався до Драгоманова, як дуже близька та втаємничена в його пляни особа, називав Драгоманова «об'єднувачем» («уніятом»). Ми вже зазначили на початку цих нарисів, що дня 21 березня 1873 р. Іван Рудченко захоплено звеличував потрійний «уніонізм» Драгоманова: «Ви как уніят політичеській, умственний і нравственний, трактуєте малоруській вопрос с общерусской точки зренья» (Лотоцький: До світогляду старого українства. З минулого. Зб. 1., Варшава, 1938 р.).

Таке саме писав про самого себе й Драгоманов до Мелітона Бучинського ще раніше, 17 січня 1872, прагнучи очевидно також і з Бучинського зробити уніоніста: «Я щирий уніоніст, т. є федераліст, а не сепаратист, ні у політичнім взгляді, ні у культурнім» (переписка з Бучинським, Українсько-Руський Архів, т. X., Львів, 1910, ст. 313).

Проф. Андрій Яковлів, по зачитанні реферату проф. О. Лотоцького сказав під час дискусії, що слід гадати, що вираз про дуже негативне світло, яке кидають нові матеріяли на постать Драгоманова стосується певно до цілого корпусу листів, які опинилися в Науковім Інституті, бо це занадто широкий висновок, який виходить значно поза вузькі рамці невеличкої монографії О. Лотоцького про листи Івана Рудченка.

Одна особа, присутня на цих зборах Історично-Філологічного Т-ва, звернулася до проф. Яковліва з щирим і безпосереднім запитанням:

«Так, отже, виходить, що це була мабуть трагічна помилка, що аж два покоління української інтелігенції безкритично довірилися Драгоманову».

На це проф. Яковлів, широко розвівши руками, відповів: «Мабуть...»

Цей реферат Лотоцького, надрукований дещо пізніше у збірнику «З минулого» (Варшава, 1938) був зачитаний у Празі влітку 1938 р. Але уже року 1910, отже перед першою світовою війною, коли у Львові Наукове Т-во ім. Шевченка видало листування Мелітона Бучинського до Драгоманова, слід було поставити це питання — і голосно на цілу Україну — а не в тісній аудиторії Карлового університету в Празі, де відбулися збори українського історіофілологічного Т-ва на вигнанні... Але тоді ніхто не поставив цього питання, принаймні в українській пресі, тоді вже цілковито опанованій прудкими та верткими драгоманівцями, які ретельно ширили культ свого духового батька — москаля-чарівника з Женевы.

XV. ТЕРОР СУПРОТИ ФРАНКА

Самотній голос Івана Франка, що на своїм рефераті про Драгоманова 15 липня 1906 р. в Академічній Громаді у Львові на підставі глибокої історичної та психологічної аналізи розглядав Драгоманова, як невідродного росіянина (*gente ucrainus, natione russus*) пролунав без жадного відгомону. Ще перед цим рефератом до Франка приходили відпоручники радикал-соціалістичної партії й загрозували нашому великому поетові, письменникові і критикові бенкетами та скандалом. Реферат був призначений на день 15 липня 1906 р. Але вже двома днями перед цією датою центральний орган галицьких радикал-соціалістів «Громадський Голос» (13 липня 1906, фактично мав вийти ще на день-два перед цією датою) умістив збентежену та плаксиво-лайливу статтю драгоманівця під демагогічною назвою «Нечуване й незрозуміле». Завданням цієї статті було перешкодити Франкові виступити з критикою москвофільських поглядів Драгоманова. Перед виступом прийшли до Франка делегати Академічної Громади (Витвицький та Т. З-ий, автор «Споминів про Франка», уміщених у подвійній літній книзі (липень-серпень) Літературно-Наукового Вісника за 1930 р.). Ці делегати рішуче заявили, що академічна молодь не поділяє й не згоджується з становищем крикливців з радикал-соціалістичної партії та «Громадського Голосу» і запевнили старого письменника, що ніякої демонстрації радикальних драгоманівських дубів молодь не допустить. Ще в останній хвилині приходив до Франка «літературознавець» (без знання літератури) М. Мочульський, який з свого боку намагався захитати Франка в його негативнім ставленні до апостола модерного червоного москвофільства Драгоманова та примусити відмовитись від свого виступу. Слід дивуватися терпеливості Франка, передчасно постарілого та виснаженого невсипуючою безнастанною духовою працею в різних галузях літератури, науки та публіцистики, що мусів зустрічати на своїм тернистім життєвім шляху стільки зарозумілих задрагоманених баранів. Сам відчит відбувся призначеного дня в Українській Громаді без жадних заповіджених радикалами перепон.

По відчиті «Громадський Голос», дня 31 липня розправився з Франком анонімною статтею п. з. «Українські павичі супроти Драгоманова». А невиразно безбарвну (ні сюди Микито, ні туди Микито) хронікальну згадку про цей виклад Франка вмістило львівське «Діло», ч. 136 з 1906 р., яку передрукувала київська «Громадська Думка» (ч. 156).

Так само кількома невиразними реченнями позбувся відчиту Франка знаний історик Іван Кревецький, реферуючи зміст «Літературно-Наукового Вісника» за 1906 рік, де в серпневій книзі був надрукований цей відчит п. з. «Суспільно-політичні погляди Драгоманова», на сторінках 76 книги «Записок» Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Слід визнати, що тодішнє українське суспільство було такою мірою здезорієнтоване радикал-тромадрацькою пропагандою на користь цілком некритичного загальноприписового культу Драгоманова, що сама вістка про академічну спробу критичного розгляду чудацьких думок та теорій Драгоманова викликала обурення. Для них це було «нечуване» й «незрозуміле».

Михайло Мочульський у своїх спогадах про Франка, вміщених у третьому томі київського історичного збірника «За сто літ» (Київ, 1928, стор. 266-268, дуже яскраво змалював стан свого власного духового запаморочення, в якому він переконував Франка перед відчитом щодо безпідставності та неугрунтованості Франківського критицизму до Драгоманова та заперечення його ідей. І, головна справа, Мочульський навіть через двадцять років по цим викладі не зрозумів правильності думок та поглядів Франка, бо аж ніяк не міг зволитися з-під впливу отруйних чарів москаля-чарівника з Женеви.

В дужках слід зазначити, що Франко ще задовго перед тим, відгукуючись на появу самостійницької брошури Миколи Міхновського «Самостійна Україна» (Львів, 1900 р.) у жовтневій книзі «Науково-Літературного Вісника» того ж року, зайняв прихильне становище до Міхновського та всроже до Драгоманова і марксизму. Так само в серпневій книзі ЛНВ з 1901 р. в історичнім нарисі «З останніх десятиліть ХІХ віку» Франко двічі підкреслено осуджує ролю Драгоманова в конфлікті з Київською Старою Громадою, а на весні 1902 р. в більшій праці про Михайла Старицького Франко без жалю засуджує знаний москвофільський автономічний гайдацько-берзький гін, віршовану політичну програму Драгоманова «Гей, українець просить не много», так само як гостро критикує й відкидає політичну програму Драгоманова, а тепер ще й Мельгунова «Вольний Союз» («Вільну Спільку»).

Отже, Франко протягом кількох років систематично висловлював свої критичні погляди про Драгоманова, «нечувані» та «незрозумілі» для самозадово-лених безжурних радикалів і Мочульських...

Дуже прикро, що лише один-одинокий Франко, а до того ще й лише приватний вчений Франко, взяв на себе це нелегке просвітне завдання — ширити правдиві відомості про справжній зміст та мету проповіді фарбованого московського лиса, М. Драгоманова. А урядові вчені, що мали офіційні становища та професорські катедри, починаючи від О. Колесси з М. Грушевським, Томашівським, Дорошенком і Феденком кінчаючи, або набрали води до уст, або ширили цілком некритичний культ збожнювання москаля-чарівника з Женеви.

До цього слід додати, що на Франка, по цим відчиті про Драгоманова влітку 1906 р., невтомно та систематично, на кожному кроці, накидалися усюди численно заступлені радикал-драгоманівці. Спогади М. Мочульського дозволяють відчувати цю обстановку докорів та доган, якими мафія затруювала існування швидкостаріючого від життєвої перевтоми великого працівника Галицької Волости. Коли Франко на початку осені наступного 1907 р. приїхав до Києва й завітав до української книгарні «Літературно-Наукового Вісника» на Прорізній вулиці, то було невимовно прикро дивитися на його щупленьку (навіть в очах підлітка) постать та дивно спустошений і разом з тим безконечно стурбований вираз збентежених очей на блідому, неначе вицвілому обличчі.

А коли з початком 1908 р. сталася катастрофа й Франко захворів, то драгоманівська мафія остаточно натиснула на хворого письменника й добилася знаної капітуляції передмови до другого тому листів Драгоманова до Франка, якою й досі тріумфально пишуться бундючі драгоманівці.

XVI. ВІРНИЙ ДЖУРА МОСКВИ

Року 1913-го в Петербурзі вийшов п'ятий том «Архіву» М. М. Стасюлевича, петербурзького приятеля Драгоманова та редактора вельмигрубого місячника «Веснік Європы». У цьому томі надруковані листи від Драгоманова до Стасюлевича, написані в першій половині сімдесятих років. Дальше листування припинилося через те, що від 1876 р. Драгоманов опинився цим разом за кордоном уже не в науковій подорожі від свого університету, а як політичний емігрант і Стасюлевич уже не міг далі приймати його творів до свого журналу.

У цих листах Драгоманов цілком виразно виступав, як переконаний російський державник і навіть імперіяліст-загарбник, який стремить до поширення державних кордонів Росії й при цьому вважає, що найліпшою запорукою для успіху та перемоги Росії була б ліберальна політика.

Цим разом, по появі цих вельми важливих листів Драгоманова, сталося те саме, що й по відчиті Франка 1906 р. та по появі листування з Бучинським 1910 року, в якому Драгоманов рівнож виступав як агресивний москалізатор: цих листів до Стасюлевича тогочасна українська преса не завважила, не дглянула й появу їх промовчала. Лише московська «Украинская Жизнь» вмістила коротеньку нотатку за ініціалами И. Л., в якій коротко й невиразно зазначалося в кількох рядках, що це цікаві (интересные) листи*).

Та це цілком зрозуміле явище, бо драгоманівцям, які тримали у своїх руках цілу українську пресу, було дуже незручно писати про те, що їхній духовий шеф розкриває себе, як завзятий імперіяліст-москвофіл. Тому вони соборно вирішили «не зауважувати» цих дуже незручних листів. Драгоманівці ведуть свою лінію вперто до наших днів, уникаючи знайомства з усіма непридатними для них джерелами — писаннями самого Драгоманова, починаючи від його «Австро-руських спогадів», згадок про середньошкільні роки «Два учителі», та кінчаючи листуванням з Бучинським і Стасюлевичем: бо в усіх цих писаннях Драгоманова вилазить його москвофільство.

В листі до свого петербурзького принципала з «Весніка Європы» проф. Стасюлевича, Драгоманов дня 14 лютого 1873 р. назвав себе всеросійським патріотом на космополітичній заправі (Лемке: «Стасюлевич и его современники», С. Петербург, 1913, т. V, с. 207)**).

*) Згідно з припущенням проф. Д. Антоновича ця рецензія мала б належати перу п. Івана Лизанівського, уродженця Галичини, що на той час перебував у Москві. Згодом по революції, року 1919 він був міністром преси та інформації при уряді УНР, а ще пізніше редагував 30-томове видання творів Франка «Книгоспілки» в середині 20-тих років.

***) У цьому листі Драгоманов чомусь вдає Лазаря, жалібно запевняючи Стасюлевича: «Тяжко жити на світі таким бідним всеросійським патріотом, на космополітичній заправі, за якого себе вважаю я...» (переклад з московської мови).

Тоді ж дня 18 січня 1873 року Драгоманов писав до Мелітона Бучинського цілковито в дусі всеросійського патріотизму про себе та свого вірного джуру Рудченка:

«Пора б уже признатися, що і українофільство (Шевченко, Марко Вовчок, Костомаров) є стільки ж чадом України, як і всієї Росії (це я трохи зачепив у статтях про Галичину; що перша уже напечатана у Вестнику Європи за январь, а Рудченко хоче розвинути у предисловії до переклада «Грози» Островського мисль, що українська література у лучшому, що вона зробила, була російська література на югу (півдні) і по южному»). (Переписка з Бучинським, Львів 1910, ст. 259).

Цілковито виразно висловлювався Драгоманов про свої плани супроти України та Галичини у своїх листах до проф. Стасюлевича. У жовтні 1872 р. він подає до відомого свого шефа, що настав вельми придатний момент «для направлення піднімаючої опять свою главу гідри українофільства к более рациональному поведению, чим бившиє до 1863 года».

Далі він звертає свою ласкаву увагу й на Галичину: «Особенно полезно было бы привести в гармонию галицкое українофільство с нашим общим порядочным людям в Росии либеральным направлением».

В січні 1873 р. він торочить Стасюлевичеві про загорнення Галичини під російське ярмо та про довершувану «Вестником Европы» (шляхом друку статті самого Драгоманова) справу «здорового обрусенія галичан».

Маємо, отже, цілковито виразний автопортрет, яскраво намальований пензлем самого Драгоманова, з якого виходить, що він був справді московський (всеросійський) патріот, імперіяліст та анексіоніст.

На початку цих нарисів ми вже коротко звернули увагу наших читачів на численні випадки одвертого саморозкриття Драгоманова, тим більше, що в українській публіцистиці та історичній літературі під впливом всюдисущої драгоманівської мафії вперто ігнорується все, що свідчить про московську «всеросійськість» цієї особи.

Понад півстоліття тому передчасно згаслий, а тепер ґрунтовно забутий нащадками один з перших національних діячів Галичини, Володимир Навроцький, не даремно писав про добре знайомого йому Драгоманова:

«Україна, земляцтво, патріотизм український — стояли (у Драгоманова) на такім заднім плані, що їх видно не було, не то що» (Львівська «Правда», 1878, ч. 17-18).

Так само в листі до відомого штабсурмача російського імперіялізму, головного редактора та видавця напівурядового петербурзького щоденника «Новое Время», А. С. Суворіна, дня 26 лютого 1888 року Драгоманов вияснював усю обмеженість зовнішнього декларативного українства:

«Малорос я только по цюуре моего социализма».

У недойшлим до нас листі до Драгоманова Суворін вияснював свій скрайньо песимістичний погляд на майбутнє Росії. Драгоманов у відповіді на цей

лист свого давнього однодумця та приятеля заспокоює та підбадьорує його і доводить, що не слід так чорно дивитися на майбутнє російського райху.

Суворін мав рацію, передбачаючи невдачі та поразки Росії. Вони справді прийшли 1904-05 рр. у війні з Японією, а згодом у 1914-18 рр. у війні з Німеччиною.

Драгоманов гадав та переконував Суворіна, що не конче чекають Росію поразки, якщо будуть переведені реформи, то й поразок не буде. Лише у випадку нездійснення реформ прийде поразка. Але й цим разом Драгоманов дивився вельми оптимістично на майбутнє московсько-петербурзького райху:

«Після цієї нової поразки Росія конче візьметься за реформи, серед яких буде й обласна автономія (будь ласка не гадайте, що я бажаю Росії чогось на взір державних країв Австрії, чи поділу Росії на області за етнографічною мапою!) Але це буде не катковська Росія (не наслідуюсь сказати — не Ваша), а скорше моя» (Абрамович: Листи Драгоманова до А. С. Суворіна. «Україна», 1927, кн. 4.).

Лист цей написаний наприкінці 80-тих років, на схилі віку Драгоманова й свідчить про те, що він аж ніяк не змінив своїх поглядів, про що невгаваючи вперто базікали розмаїті драгоманівці, як Ничипір Григорієв — Грігоракіс — Г. Наш (або, як дотепно звав його подебрадський гумористичний журнал, «Сней» — Nicerphore de la Vache — Нікефор де ля Вац), що дбайливо поширював такі цілком безпідставні чутки ще за свого (Г. Наша) побуту в Києві, а тепер ці маргаринові баечки ширить канадійсько-американська «Молода Україна».

Року 1908-го, коли то невтомний Богдан Кістяковський (здається, коштом московського купця Сави Морозова) видав у Москві полемістичні твори Драгоманова т. І. н. з. «Центр и окраины», київська україножерна урядова реп-тилька «Кієвлянін» була, щоправда, трохи стурбована появою цих статейок Драгоманова про шкідливість бороненого «Кієвляніном» московського централізму та про спасенність децентралізації і обласництва. Аде наприкінці довгих критичних завважень «Кієвлянін» з задоволенням підкреслив, що Драгоманов дуже далекий від думок трактувати петербурзько-московський райх на рівні з Австрією та що пропоновані Драгомановим реформи не нагадують ні в чому австрійські історичні краї.

Так було в 1908 році, а через десять років москалі знову вхопилися за обласницький проєкт Драгоманова, що розшматував Україну на три області, про що ми вже згадували раніше. Нарешті, ще через тридцять років п. Мельгунов, колишній професор історії в Харківському університеті, знову витягнув з архіву старий обласницький проєкт Драгоманова з 1884 р. та проголосив цей винахід Драгоманова за свою політичну плятформу.

Це все свідчить про те, що мав рацію давній російський посол Новіков у Швайцарії, коли казав своєму австро-угорському колезі, що «російська поліція вмє ліпше цінити Драгоманова» (акт 2628 від року 1889 у віденським ар-

хіві, наведений у праці д-ра Кашинського: «Драгоманов у світлі чужих документів», «Розбудова Нації», Прага, 1933, листопад-грудень).

На прикладі ген. Денікіна та Мельгунова бачимо, що російська політика та стратегія «вміють ліпше цінити» москаля-чарівника з Женеви, на честь якого пп. Ветухови, Дорошенки та Рудницькі видають «наукові академічні» збірники...

XVII. З ЖЕНЕВСЬКОЇ СТАРОВИНИ

«Науковий Збірник» ч. 2, УВАН в Америці, присвячений Аркадієві Животкові, містить працю п. Євгена Бачинського — «Українська Друкарня — Женеви» (ст. 58-101).

Сам автор цієї праці пише: «... цю розвідку я писав не як науковий твір, а скоріше як спомин... Буде вона мати чимало огріхів та прогалин... Спочатку я не мав на меті писати наукову розвідку, а лише коротенькі спомини для преси» (ст. 58). Автор зазначає також, що він писав цю працю, перебуваючи на селі в горах, далеко від своєї книгозбірні...

Ця друкарня існувала в рр. 1876-1918 у Женеві й друкувала спочатку твори й часописи Драгоманова. Технічною силою в цій друкарні був знаний Кузьма Ляхоцький.

Обговорюючи справу матеріального забезпечення друкарні, наш шановний автор згадує велику фінансову кризу довкола Драгоманова на початку 1880-х років у сполученні з прикритим непорозумінням у Драгоманова з Павликом та хворобою Сергія Подолінського, що доти давав свої засоби на друк. Але далі справи значно покращали, бо в Женеві почав виходити московською мовою тижневик «Вольное Слово».

Наш шановний автор з цього приводу пише: «На щастя Драгоманов тоді заробляв як співробітник, а потім як редактор «Вольного Слова», яке, будучи органом Земства, стояло матеріально міцно...» (ст. 67).

Сучасний читач, прочитавши ці рядки про «Земство», напевно уявлятиме собі це легендарне Земство, як щось таке на взір Ага-Хана, Рокфеллера, Моргана чи Ротшілда, коротко — щось казково багате, що розкидає багатствами довкола себе.

Як же воно справді було з цим «Земством», яке, мовляв, так щедро обдарувало й газету Драгоманова і його самого?

Щоб якось вияснити цю справу, наведемо уривки з малознаних спогадів історика революційного руху В. Бурцева, який року 1888-го втік з Сибіру та приїхав до Женеви й почав видавати вкупі з Драгомановим часопис «Свободная Росія». Бурцев пише, що з Драгомановим його познайомив знаний старий революціонер Дебогорій-Мокрісвич і що сам Драгоманов за кордоном, протягом довгих років, не раз намагався заснувати «Свободний Русскій Орган» (часопис), але в цьому Драгоманову ніколи не щастило:

«З кінця сімдесяти років Драгоманов почав гостру полеміку з соціалістами-емігрантами — Лавровим, Плехановим та ін. — про соціалізм, анархізм, бунтарство, політичну боротьбу і т. д., й відтоді закордоном проти Драгоманова почала провадитись люта боротьба. В той самий час однодумці Драгоманова, ліберали, його цілковито залишили без підтримки та, як він сам говорив, вони його зрадили («предали»).

Року 1881 Драгоманов одночасово з П. Аксельродом, Добровольським та ін. емігрантами взяв участь у часописі «Вольнос Слово», що почало виходити в Женеві в середині того ж року, за редакцією давніше злученого зносинами з Департаментом Поліції та особисто з шефом жандармів, Дрентельном, згодом співробітника Каткова, — якогось Мельчинського. Але незабаром зв'язки Мельчинського з Деп. Поліції були виявлені й стало знаним, що «Вольнос Слово» виходить за засоби «Добровольної Охрани». Тоді Драгоманов, як він сам мені казав, з небезпекою скомпромітувати себе, щоб тільки врятувати одну тоді існуючу за кордоном газету, «Вольнос Слово», перебрав на себе її редагування. Свої зносини з видавцями «Вольного Слова» Драгоманов провадив, головним чином, через графа Шувалова.

Цих зв'язків з «Вольним Словом» Драгоманову на еміграції згодом ніколи не могли забути. За них дуже багато розповідали й р. 1888, коли я приїхав закордон.

Знажившись перебрати в свої руки скомпромітований часопис, Драгоманов сподівався створити з нього незалежний політичний орган та провадив його цілком самостійно. Від ліберальних земляків він тоді систематично почав одержувати матеріали про російський ліберальний рух і про це він з особливим задоволенням розповідав мені р. 1888-го. Поміж його дописувачами були, якщо не помиляюся, Родічев та Петрункевич. З емігрантів у нього працювали: Присецький, Гольдштейн, Вовк, Цакні, деякий час Аксельрод та інші.

У «Добровольній Охрані» були не дуже задоволені тим, як провадив часопис Драгоманов та й зміцніла реакція до часу коронації (Александра III-го, прим. Ред.) так впливає на Шувалових, що вони згубили зацікавлення до «Вольного Слова» й у середині 1883 року перестали його підтримувати. Тоді Драгоманов зробив кілька спроб переконати російських лібералів підтримати «Вольнос Слово» й не дати йому загинути. Але він і тоді не дочекався від них жодної підтримки. З яким щирим обуренням казав він мені, що вони й свого органу не створили й не підтримали «Вольнос Слово», в якому самі ж вони почали друкувати потрібні їм матеріали про земський рух.

По 1883 р., коли революціонери закордоном мали свої органи і в Росії заснували таємні друкарні, ліберали нічого не робили, щоб створити свій вільний часопис.

Ці зв'язки Драгоманова з «Вольним Словом» я вважав за його велику помилку, але для мене його політична незалежність від «Добровольної Охрани», в редагуванні «Вольного Слова», була поза сумнівом. Таке саме став-

лення до Драгоманова, у справі «Вольного Слова», я зустрів тоді, крім Деборія-Мокрієвича, лише в Степняка та ще серед дуже небагатьох інших.

Але, крім зв'язку з «Вольним Словом», Драгоманову не дарували й того, що він був лібералом, а не соціалістом, — противником терору й революції.

Про ці всі закиди Драгоманову я добре знав, але одним я не надавав особливої ваги, хоч вони й були слухними, — інші я вважав за помилкові. Драгоманова я глибоко цінив і як вченого, і як публіциста. Його погляди на політичну боротьбу й на конституцію дуже пригортали мене до нього. Але його негативне ставлення до революційної боротьби та його виняткове висмикування легалізму, не давало мені можливості ближче зжитися з ним, як через це саме я не міг ближче зійтися і з Деборієм-Мокрієвичем. Між нами завжди лишалася якась прірва» (В. Бурцев: «Боротьба за Свободную Россию». Том I., Берлін, 1923 р., ст. 50-52).

Далі цей самий близький знайомий Драгоманова розповідає вельми докладно про те, як він сам з Драгомановим видав 1889 р. в Женеві три числа журналу «Свободная Россия»

По виході першого числа цього часопису, Бурцев покладав багато надій на підтримку з боку протиурядових верств, крім партійних революціонерів. Драгоманов цілком протилежно вважав, що ліберали («Земство» п. Бачинського) не дадуть жодної підтримки. Він знав їх від давна й не покладав на них жодних надій.

Але звернімось безпосередньо до Бурцева, який оповідає про настрої Драгоманова так:

»Драгоманов не лише скаржився на тяжкість нашої позиції але навіть казав начебто про її безнадійність. Я, навпаки, казав про дальший розвій нашої справи, про те, що остаточно історія виправдає нас, і наш рух не раз відіграє вирішальну роль в боротьбі за вільну Росцію. Крім того, я висловив надію, що нас, може бути, і в цей час не залишать без підтримки російські суспільні діячі, земці, співробітники «Вестніка Європи» та «Русских Ведомостей» чи співробітники закритих уже тоді «Отечественних Записок». Вони мусять зрозуміти, що ми починаємо нову, здорову справу й виводимо революційний рух на шлях правильної боротьби проти уряду разом з суспільністю.

Драгоманов мені перечив і щобільше я обстоював моє, то тим більше він хвилювався й казав, що ці ліберали не здатні до жодної чинної боротьби й не наражуватимуться на жодну небезпеку, ніколи не братимуть участі у справах, які не є прикрасою їхньої діяльності та в яких вони не можуть грати показової ролі й що через це, безсумніву, будуть боюватися від нашого видання, але не створять і свого, а будуть, сидючи біля моря, чекати на погоду, робити фронту й здадуть усі позиції лівим у найбільш критичні хвилини боротьби. Драгоманов промовляв до мене про лібералів мовою Дембо*), тільки сильніше та більш барвисто.

Під час наших суперечок Драгоманов запитав мене, хто, на мій погляд, міг би реально нам допомогти?

*) Дембо-Брінштейн, Ісаак Вольфович, революціонер-терорист.

— Максим Ковалевський, Родічев, Михайловський, Семевський, Петрункевич, Арсенсв. — відповів я.

— Ніколи! Ніхто з них не відгукнеться! Не надішлють ані одного гроша! Ні одної статті!

Драгоманов промовляв гостро, та підкреслював свої слова.

Я був приголомшений. Мені не хотілося вірити цим пророцтвам та запевненням* (В. Бурцев, ст. 74-75).

По виході «Своб. Росії», її розіслали всюди, зокрема в Росію. Окремі числа дісталися й туди:

«Незабаром ми дістали, — пише далі В. Бурцев — відповіді з Москви, з Петербургу, з Казані, з півдня... Був великий лист з московської пересильної в'язниці від Тана-Богороза... Нас читали і друзі й вороги...»

Прихильні голоси почули ми й з боку ліберальних представників суспільності. Всі вони цінили в «Свободной Росії» те, що ми в ній звернулися до революціонерів із сміливою критикою, зазначали їхні помилки та закликали до загально-національного єднання...

Нас почули наші вороги й проголосили похід проти нас...

Але наші приятелі-однодумці поставилися до нас тепло лише на словах, а на ділі повторилась обивательщина, яка завжди губила й раніш усі суспільні та державні почини, як вона згубила їх і згодом.

Ані один Ковалевський, ані Петрункевич, ані Родічев, ніхто з земців — нам не відповів. У кожному випадку, ніхто нічим не допоміг!« (ст. 75-77).

Ці трохи задовгі наведення зі спогадів В. Бурцева про Драгоманова свідчать про те, що жодне «Земство» ніколи не підтримувало ані Драгоманова, ані його «Вольного Слова». Це «Земство» було вигадкою спритного графа Шувалова, а гроші на цей часопис Драгоманова давав приятель Шувалова, знаний багач Демідов, що в Папи римського купив собі титул князя Сан-Донато.

Гурток Шувалова в залежності від обставин називав себе, то «земським союзом», то «добровольною охороною» чи навіть «священною дружиною».

З одного боку — вони поза поліцією охороняли особу царя Александра III-го, а з другого — ніби стреміли до заведення в Росії конституційного ладу.

Часопис «Вольное Слово», яким керував Драгоманов, мав також подвійне завдання: 1) боротьбу з терором, та 2) пропаганду конституційно-демократичних ідей в Росії.

Про цей самий журнал Драгоманова наш шановний автор пише в іншому місці своєї статті так:

«Про цей журнал «Вольное Слово» довгий час точилася полеміка (А. Ізговсв, В. Богучарський, Б. Кістяковський), бо російські революціонери-соціалісти намагалися це конституційно-демократичне видання оплювати, але для нас тоді, як і тепер, участь у ньому Драгоманова і Павлика (він був там до лютого 1882 р. експедитором) цілком вистачальна. Для нашої теми цікаво навести опінію відомого тоді видавця й книгаря та політичного діяча в Женеві — Мих. Ельпідіна, який подає в своїм «Вібліографіческом Каталогс» за

1906 р., на ст. 15-ій таке: «... видавець «Вольного Слова» (А. Мельчорський) мав великі засоби. Складачі друкарні оповідали, що він робив час від часу у прийняття для свого персоналу. Співробітники одержували від 500 до 800 більше франків у місяць за свої літературні праці».

«Чи це правда, нам невідомо, скорше схоже на емігрантські плітки» («Наука Збірник УВАН», ч. 2., ст. 72).

Коли це схоже на еміграційні плітки, то навіщо ж це містити?

Чи може конче треба за всяку ціну вибілювати післанця Департаменту Поліції Мальчинського навіть емігрантськими плітками?

А, зрештою, наш шановний автор, як типовий та завзятий драгоманівець, воліє не бачити нічого, що могло б зменшити дуже великого (й святого) в його очах Драгоманова.

Закінчимо ці нотатки запитанням, яке влітку 1906 року поставив Микола Аркас (автор «Історії України», опери «Катерини» й інших творів) Сергію Єфремову, що приїхав тоді з Києва до цього мецената українського руху просити в нього грошевої підтримки для українських культурних уставов та їх діяльності. Старий адмірал, під впливом читання тоді недавно надрукованої в місячнику «Нова громада» захопленої статті Єфремова про Драгоманова, запитав з огірченням і докором Єфремова:

— Як ви можете шанувати таку людину?

Сергій Єфремов на таке запитання про Драгоманова нічого не відповів, лише, при цьому, дуже почервонів на обличчі.

Це оповідання довелось нам чути від старшого сина Аркаса — Миколи Аркаса (т. зв. старшого), який був присутній при цій розмові. Син Аркаса додав до цього таке зауваження:

— Я тоді не розумівся на політиці, але це батькове запитання до Єфремова, твердо запам'ятав на ціле життя...

XVIII. У КОЛИСКИ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ

Першу вістку про заходи до творення радикальної партії уривчасто подав Михайло Павлик у листі до Драгоманова з дня 8 липня 1890 р.: «... у нас тепер ідуть розмови про організацію радикальної партії, при чім молоді кажуть, що програма чи основа «Народа» такі, що до них може поприставати всякого сміття з різних партій — а тоді треба різко виступити з усіма своїми засадами» (Переписка М. Драгоманова з М. Павликом, т. VI, ст. 62).

На це Драгоманов також без особливого захоплення відповів Павликові в листі з 1 (13) серпня 1890 р., з Софії: «Я не знаю з кого складається та Ваша радикальна партія, котра народжується...» — Такі холодні, стримані слова!...

Дня 4 серпня 1890 р. Драгоманову зі Львова було вислано запрошення на основуючі збори партії, підписане Євгеном Левицьким та Михайлом Пав-

диком. У запрошенні забули поставити місяць, зазначивши лише 4-й день (очевидно жовтня).

В листі до Драгоманова з дня 11 жовтня 1890 р. Павлик здає звіт про заснування партії: засновуючі збори нової партії були аж такі велелюдні, що відбулися в маленькому приватному помешканні самого Павлика. На цих зборах одразу виникли непорозуміння з Ярославом Окуневським, майбутнім доколосвітнім мандрівником та адміралом австро-угорської фльоти. Окуневський домагався пропущення слова «соціалізм» у програмі партії та врешті покинув збори.

Драгоманов із Софії пише дня 5 (17) жовтня Павликові про свої вражіння з резюме, поданого про заснування «тої Вашої радикальної партії (див. перший лист Драгоманова за 1 (13) серпня) у великій ліберальній щоденній віденській газеті «Freie Presse». Ці нотатки Драгоманова також не свідчать про його захоплення «тою Вашою партією»: «... програма (має) більш літературний, як політичний характер, — і, окрім того, вона більше копія з французьких і німецьких соціалістичних програм, ніж чадо галицьких обставин. Коли така дійсно програма і коли практика партії не причепиться за теперішні справи галицькі, то діяльність партії прийме чисто літературний напрямок, звісно, коли члени (партії) не заснуть на самій редакції програми...» (Переп., VI, 79).

В дальших рядках цього ж листа Драгоманов виправдує та обстоює Окуневського за його виступи проти вислову «соціалізм».

Отже, ані особливого співчуття, ані навіть глибшого зацікавлення «тою Вашою радикальною партією» Драгоманов не виявив ані під час її заснування, ані навіть пізніше.

Більше того, й сам Павлик чим далі, тим менше захоплювався своїми однопартійцями.

У листі до Драгоманова 27 березня 1894 р., з Коломиї, М. Павлик, пишучи про радикальну партію називає її навіть болотом: «... Та що подієте, коли мало в кім із наших я бачу бодай зерна елементарної чесноти і твердості та точности. В такім болоті і сам загниєш...» (Переписка, т. VIII, Чернівці, 1911, ст. 57).

Тоді ж, кількома днями раніше, Драгоманов 23 березня 1894 року писав Павликові з Софії: «... Коли «наша партія» розділиться то не дуже плачте: з Богом, Парасю, коли люди трапляються! Нехай ліпше зостається чисте, ніж держати в себе туманів і крутіїв, а коли партія переведеться на саму літературу, — те не біда. Все таки перше діло — з'ясувати принципи». (Переп. VII, 66).

Павлик дня 24 квітня 1894 р. з Коломиї сповіщає Драгоманова, що Франко, делегований радикальною партією до комісії загально-національної угоди, в наслідок міжпартійних непорозумінь серед рад. партії, зрезигнував із цієї комісії та опублікував про це в «Ділі». З дальших рядків цього листа виходить, що саме вічно настирливі й неперекірливі лайки самого Драгоманова з Павликом вкупі на Франка спричинилися до резигнації Франка з Комісії, бо Павлик писав далі Драгоманову: «Дан (илович) і Гар (асимович)

люті на поступок Франка і винують у тому нас обох, тобто наші лайки (на Франка *). Данилович навіть таке сказав (Павликові): «Ви і Драгоманов розбилисьте радикальну партію» (Переп., VIII, ст. 89).

До речі панове В. Дорошенко та М. Стахів замість того, щоб робити з Драгоманова засновника цієї самої радикальної партії, а також сугерувати читачам, що то Драгоманов, а не хто інший спричинився до проголошення цієї партією 1895 р. постулату самостійности України (див. *Symposium and Selected Writings*, p. 22, 59) могли б нарешті признатись що саме Северин Данилович ціною великих зусиль добився того, що ця партія на своїх зборах 1895 р. включила до своєї програми пункт про самостійність України.

Але вернімось до листування Павлика з Драгомановим про «нашу партію». Тиждень пізніше, 30 квітня 1894 р., Павлик писав зневірено та з відчаєм про чергові майбутні збори партії, на які не покладав жадних надій: «З Радикального з'їзду тепер не буде мабуть нічого, бо нікому спросити людей. Я не хочу, бо мені противні студенти, не знаю я, що з'їздові пропонувати і не надіюсь на те, щоб сповнено хоч одну ухвалу» (Перепис, VIII, 95).

Влітку того ж року, перебуваючи на відпустці у Франції, Драгоманов також вельми непохвальним тоном перегукувався з Павликом про радикальну партію. У своїм листі з 18 серпня 1894 р. з місцевости Вокресон (Voucresson), департамент Сени та Уази, Драгоманов уживає навіть таких еспергійних дискримінаційних виразів, як ... боюсь приложити руку до рани сорому «нашої партії» (Переп., VIII, 126).

Вельми характерично для ставлення Драгоманова до радикальної партії є і те, що він у листах до Павлика величає її «та наша рад. партія», а також часто оздоблює іронічними лапками вираз «наша партія».

Так само осуджував Драгоманов Павликівські нахили пишатися та чванитися цією партією. У листі до Павлика з Софії 25 листопада 1890 р. Драгоманов писав вельми стримано: «Получив позавчора 23 номер «Народа». Дуже інтересний, тільки неприємно разить самолюбіваніями: ми, наша партія, під впливами нашої партії і т. і. Легше з тим! Пождіть, поки само діло похвалить нашу партію» (Переп., VI, 90).

Так само в недатованім листі Драгоманова, поміщенім у цім томі листування, але який напевно походить з кінця 1890 року, або з початку наступного 1891 р., знаходяться певні ознаки критичного ставлення його до новонародженої партії та її журналу: «... Можна зробити немало закидів і редакції «Народа» й редакції української радикальної програми. Я сам не в усьому згоджуюсь з редакцією й програмою партії».

Взагалі слід прийти до висновку, що в тих роках навіть і сам Павлик не дуже захоплювався своєю партією, а найпаче своїми однопартійцями. Він за жадну ціну не хоче випустити зі своїх рук журнал «Народ», який він ставить та цинить понад партію і не кине його на поталу «партійцям».

Відповідаючи на вже нами частково наведений раніше лист Драгоманова з дня 24 березня 1894 р. («... Коли наша партія розділиться, то не дуже

*) Підкреслення наше — ред.

платче»), Павлик пише 10 квітня 1894 р. до Драгоманова отаке: «... Само собою розуміється, що «Народ» я не дам під ніякий їх наплив — хіба тільки, що буду друкувати їх статті, як будуть добрі. «Народ» і далі мусить стояти над партією...» (Переп., VIII, 67).

У світлі цього листування Драгоманова з Павликом розпадається в порошок легенда про те, ніби Драгоманов був ініціатором чи навіть творцем радикальної партії. Листування його з Павликом свідчить про його скептично-іронічне ставлення до цього витвору Павлика.

Давною, ще від початків 70-тих років, мрією Драгоманова було утворити в Галичині прогресивну, як він сам часто казав, партію. 1886 року Драгоманов в одному своїм листі до Франка улесливо писав, що він не бачить у Галичині нікого, крім одного Франка, хто міг би взятися до створення «прогресивної партії».

Франко безперечно мав відповідний для ініціатора та провідника партії хист, спритність та формат. Але Франкові, поетові та вченому, певно не усміхалась запропонована Драгомановим зміна життєвого покликання, й на улесливі підшепти Драгоманова він залишився німий та глухий.

Тоді Драгоманову напевно не лишилось нічого іншого, як звернутися з подібними плянами до Павлика. Але цей вірний джура Драгоманова не був в очах свого пана та володаря тією людиною, що могла б захопити та повести за собою інших...

Варто згадати, що навіть вірний слуга часто викликав у Драгоманова гнів, а то й відразу. 1885 р. Драгоманов написав до Павлика велику дипломатичну ноту про розрив відносин між ними обома. У цій ноті Драгоманов докладно та просто подав усі причини, всі геть чисто прогріхи Павлика, які роблять цей розрив неминучим. Але в останній хвилині москаль-чарівник з Женеви скаменувся, згадавши, що позбутися Павлика не тяжко, але ж нема ким його заступити. Бо Павлик щиро та сумлінно виконував роками роль драгоманівського «тотумфацьки» у Львові та Галичині... Скаменувшись, москаль-чарівник поклав цього листа до свого архіву, де він спочивав аж до того часу, коли багато років по його смерті Павлик віднайшов цю припорошену пропащу грамоту серед женеvських паперів свого шефа й побожно цей невмирущий документ Драгоманівської злости та невдячності, без жадних коментарів (крім короткого зазначення — «чернетка ненадісланого листа») надрукував на сторінках «Буковини», а потім в окремій виданню листування Драгоманова з Павликом.

Але ще більше незадоволення в Драгоманова викликав Франко. Лише завадто гостро поводитись з Франком москаль-чарівник не відважувався. Натомість він протягом десятиліть систематично й настирливо мучив Франка з «властивою йому силою і категоричністю» (вираз самого Франка, «Поза межами можливого», ЛНВ, 1900).

Щодо Павлика, то цей бідний, спавтеличений та заляканий великим чарівником маленький Павлик вбачав джерело всіх нещастя та лиха у Франкові. Через ціле довге листування Павлика з Драгомановим червоною

ниткою тягнуться вічні та гіркі скарги на неслухняного і непокірного Франка (а від 1886 лунали ще голосніші й ще гірші скарги — на Франчику).

Значно пізніше, 1904 року у Львові, як пише один наочний свідок тих подій: «Павлик на своєму ювілей, щоправда, не називаючи по імені, але так прозоро, що кожний знав про кого йде річ, написав у своїй промові на Франка дуже гостро й грубо, обвинувачуючи Франка в тому, що він причинився до розпаду радикальної партії, «топчучи ногами ідеали своєї молодости»; що він «посягав» «на ті ідеали і на все найдорожче в других»; що він «насміхався з людей ідейних і сталих», себто з Павлика «як з дурнів», а сам «замогувався в павутині» «політики» — «ширшої і вузької», високої і низької, в «павутині нещирости, нелюдяности, безідейности», та ще й думав, «що сего вимагає добро нашої нації, поступ, культура, наука, навіть соціалізм» (Ювілей 30-літньої діяльності М. Павлика, у Львові 1905, ст. 76). Тоді очевидно терпець урвався Франкові, після появи друком ювілейної книжечки Павлика він надрукував відому статтю «Михайло Павлик, замість ювілейної сільветки» (ЛНВ, березень, 1905), в якій він важким хелепом розбивав ті численні легенди, які росли вже протягом тридцяти літ довкола особи Павлика і яким поперед усього, здається, повірив він сам.

ХІХ. ДРАГОМАНІВЦІ В ЦАРСЬКІЙ ЦЕНЗУРІ

У відомого драгоманівця та перекінчика Павла Тучапського був у Петербурзі брат, який служив у цензурі, де зокрема зі свого уряду забронював друк подаваних на цензуру українських книжок. По революції в 1905 р. цензурні віжки на деякий час трохи послабшали й інколи зрідка Тучапський-брат давав свою згоду на українські друки.

Про свої зустрічі з цією зловісною, як і його київський браток, особою розповідає наш незрівняний мемуарист, проф. Олександр Лотоцький, так:

«Цензора Тучапського я добре знав. Це був землячок, брат відомого в Києві українського радикала, найближчого співробітника Миколи Ів. Ковалевського в час найгостріших змагань радикалів-драгоманівців з «національною вузькістю» групи В. Антоновича — О. Кониського. Ледви чи не од брата цензор засвоїв досить призириле трактування української літератури, принаймні він, покликаючись на свого брата-революціонера, так висловлювався про подані мною до цензури два прозові томи «Віку», де було зібрано кращі зразки українського письменства за сто літ нашої літератури. Так само очевидно трактував він і Шевченка» (О. Лотоцький: «Як появилася повне видання «Кобзаря». Сторінка з спогадів. «Тризуб», Париж, 1926, ч. 23).

Цих слів Лотоцького досить для того, щоб довідатись, що й царський цензор Тучапський під впливом свого брата-драгоманівця, засвоїв собі призириле ставлення, проповідуване Драгомановим до української літератури взагалі, а до Великого Кобзаря України зокрема.

Але цей цензор не був одиноким заступником школи Драгоманова в цензурних установах царської Росії. В Києві був один прихильник Драгома-

нова на цензурнім фотелі. Про це довідуємось із спогадів Юрія Тищенка-Сірого про київську цензуру. В уривках спогадів Тищенка, надрукованих досі, читасмо такі рядки про першу зустріч автора 1907 р. з київськими цензорами:

»Прийняв мене секретар цензурного Комітету С. Опатовський надзвичайно ввічливо. У відповідь на мої запитання і взагалі у висловах вживав він надзвичайно доброї української мови... В кімнаті, де мав відбутися перегляд книжок, Опатовський познайомив мене із цензором того відділу, Сергієм Щоголевым, тим самим, що пізніше написав і опублікував донос на український рух у вигляді цілої книжки під назвою «Украинское движение, как современный этап южно-русского сепаратизма...»

»З першої ж моєї візити, як Опатовський, так і Щоголів у розмовах зі мною вживали виключно української мови, бо обидва були українцями, хоч і називали себе «малоросами»... Опатовський був тільки службістом і мав певні симпатії до всього українського, а нерозуміє і на допомогу своїми порадами хоч і за певну оплату. Щождо С. Щоголева, то це був не тільки форменний ренегат, а й агент російської поліційної влади» (Ю. Тищенко: «Спогади», Наук. Збірник УВАН, кн. 2, ст. 119).

Так само Ю. Тищенко писав дня 12 листопада 1948 р. з Кіль-Гейкендорф про Щоголева:

»Між іншим, щодо Драгоманова, а властиво вислову Щоголева, то я думаю, що це справа минулого, хоч у моїх споминах це є так, як воно було, про це я писав і Св. Др(агоманову). Між іншим, Щог(олев) сказав, що пішов би не в огонь і воду, а як апостол за Христом. На що я йому відповів, що було 12 апостолів, а залишилось 11. На цьому ґрунті виник тоді великий конфлікт. Але це справа минулого. В кожному разі, коли б Вам було це ще актуальним, то напишіть; я опишу цей інцидент докладно». (Див. також «Українське Слово», Париж, 14 жовтня 1951, ч. 518 — «Спізнений лист»).

Але навіть без спогадів Ю. Тищенка віддавна відоме щире захоплення С. Щоголева Драгомановим — від часів появи його книги «Украинское движение» 1913 р. в Києві.

В цій книзі Щоголев дуже часто для побороення українських тверджень тріумфально посилався на авторитетні для нього думки Драгоманова, використовуючи для цього перше видання «Листів на Наддніпрянську Україну» (Коломия, 1894).

До цих наведень з «Листів» Драгоманова Щоголев залюбки додає, як рекламу та похвалу, свої слова: «... Ссилаєсь на историческій авторитет М. Драгоманова, ми можем констатировать с удовольствием», або «как справедливо говорит Драгоманов», «авторитетное утверждение известного украинифила М. Драгоманова» і т. п.

Людина фахової освіти (Щоголев був лікарем, але без практики), він мав дуже незначку загальну освіту і тільки цим можна пояснити, що він знаходив у делітанських настирливих і тенденційних протипуукраїнських теревах «Листів» Драгоманова — історичний авторитет, авторитетні твердження, яких саме цілковито їм бракувало.

Друга справа, що думки самого Щоголева були однакові з думками Драгоманова, а тому він радо пішов би за Драгомановим, як апостоли за Христом.

Таке надзвичайне на перший погляд захоплення царського цензора «Листами» Драгоманова не має в собі нічого істотно надприродного. Просто — знайшлися, спіткалися дві прекрасні душі, дві споріднені в ненависті до України та українців душі — цензорська та професорська. Це лише на перший погляд цей київський цензор носить з «Листами» з Коломиї, як дурень з лисаною торбою. В дійсності Щоголів для заперечення та знеславлення України знайшов у «Листах» Драгоманова духову опору, точку опертя, яка єдиною дала йому можливість написати свій, як каже Тищенко, «донос» на «солідному», «авторитетному» та старанно обробленому ґрунті «Листів» Драгоманова. Всі потрібні для Щоголева протиукраїнські аргументи він знаходив у цих прославлених ним коломийських «Листах» Драгоманова.

Щоголева, як усіх попередників ренегатів малоросів безконечно дратувала поява української преси, часописів та журналів у Києві по революції 1905 року. А особливо обурювали його ті, навіть мінімальні, національні вимоги, які ставила українська преса про повернення прав української мови в шкільництві, навіть початковим. Занепокоєний цими щоденними вимогами української преси, яку він урядово мусів читати, цей перевертень з одчасом хапається за славетні коломийські «Листи», знаходить там «спасенні» (за виразом п. В. Дорошенка з філадельфійської «Америки») думки Драгоманова й тоді тріумфально пише:

«По етому поводу мы советовали бы всем современным поборникам украинской южной школы твердо помнить дружественное предостережение покойного М. Драгоманова, который еще двадцать лет тому назад писал: «Неудобно требовать, чтобы украинскому языку вернули все его права. Неудобно, ибо в старину наши школы народный украинский язык употребляли очень мало при церковном (т. е. церковно-славянском) языке...» («Листи», Коломия, 1894, ст. 88). У «доносі» Щоголева це місце знаходиться на стор. 354.

А на ст. 474-й свого «доносу» Щоголев розводиться навіть, ні сіло, ні впало, про німецьке забарвлення української літератури в Галичині — і знову цей ренегат не висав цього з пальця, а таки з «Листів» Драгоманова: «Знаменительни слова покойного Драгоманова о немецкой закраске литературы в Галичине». («Листи», ст. 12).

Подвійно бридко робити ці подвійні виписки з творів С. Щоголева та М. Драгоманова й тому не має охоти ані їх закінчувати, ані наводити далі.

Але візьмім ще один приклад використання думок Драгоманова в Щоголева. Чеслав Янковскі в статті «Кобзар України», уміщеній з нагоди 50-тиріччя з дня смерті Т. Шевченка в польському щоденнику «Kujawski Warszawski» в березні 1911 р., прихильно згадує Капніста та його твір «Ода на рабство». Польський журналіст каже про Капніста, як українського патріота, що пригадує колишню волю України.

Знаний московський людоненависник Вігель у своїх спогадах скаржить на цього самого Капніста та перекладача Гомера Гнідича: «несмотря на сдиновсріє, сдинокровіє і сдинозваніє еті господа ненавіделі Россію».

Зрештою, 1791 року цей самий Капніст вирушив за кордон, щоб розпитатися чужоземних дипломатів про можливості інтервенції з-за кордону в справі України (Роман Млиновецький: «Історія українського народу», Вид. 2-ге, ст. 357; Dobinski: «Berlinska Misja Kapnista», Przeglad Polski, Warszawa, 1895).

У відповідь Ч. Янковському п. Щоголев сквапно ховається під заслону космополітичних «Листів на Наддніпрянську Україну» М. Драгоманова, триюмфально посилаючись на думку цього москаля-чарівника: «По мненію Драгоманова, однаково ета ода плод не исторически-національной, а абстрактно европейской почвы» (Щоголов: «Украинское Движеніє», К., 1913, ст. 25).

Таких прикладів, коли цей царський цензор спритно ховається за уросений «авторитет» Драгоманова можна було б навести значно більше. Але шкода часу на це.

Нарешті, по революції 1917 року цей самий царський цензор заснував стипендійний фонд для науково-студійної стипендії ім. М. Драгоманова, переказавши гроші на руки тодішнього голови Українського Наукового Товариства в Києві, В. П. Науменка.

Все це мало б свідчити, що Щоголев справді таки був драгоманівцем.

В листі до редакції місячника культури «Орлик» (листопад, ч. II., 1947 р.) п. проф. С. Драгоманов писав:

«Копії листів С. Щоголіва, як «особливого цензора» до Головного Управління по справах друку, які є в мосму розпорядженні, свідчать про зовсім інше... а саме, що С. Щоголів був цілковитим противником М. Драгоманова. З тих листів видно, що С. Щоголів заборонив ширення творів М. Драгоманова надрукованих закордоном, чого, очевидно, не було б, коли б він дійсно був правдивим прихильником М. Драгоманова, а останній якимсь цареславцем. Мені, як членові В-ва «Криниця» відомо, що твір М. Драгоманова «Шевченко, українофіли і соціалізм», виданий тим видавництвом у 1912 році, після заходів С. Щоголіва був сконфіскований, в-во було притягнуто до судової відповідальности, а прокурор Судової Палати ствердив конфіскацію. — Цього досить, на мою думку, щоб довести, що між Щоголівим і М. Драгомановим нічого спільного не було».

Власне, що не досить. В першій мірі через те, що всі ці конфіскати творів Драгоманова Щоголев, цілком незалежно від своїх переконань, мусів добиватись урядово, бо інакше він, як урядовець, робити не міг. Політичні твори Драгоманова були на індексі заборонених цензурою творів. Як цензор Щоголев міг лише забороняти твори особисто йому такого милого та близького Драгоманова. Як автор книги цей самий Щоголев не крився з своїми телячими захопленнями «Листами» Драгоманова. Тим більше, що там він знаходив безліч москвославних та й чимало цареславних (особливо з нагоди Переяславського трактату) думок Драгоманова. І більшість цих тверджень Драгоманова Щоголев, перехоплював до своєї книги.

Друга справа, це те, що люди типу братів Тучапських, такий Арабажін або цей Щоголев, для своїх протипукаринських виправ так добре озброєні думками та «Листами» Драгоманова.

Лише одні з них ішли для поборовання України в «революцію» (Тучапський-перший, Арабажін), а другі — з цією самою метою й кораном Драгоманова в руках і серцях — у московську царську цензуру...

XX. ДРАГОМАНОВ В ОЧАХ МОСКАЛІВ ТА МОСКВОФІЛІВ

Москвофільський «Галичанин» (ч. 129, Львів 23 червня, 1895 р.) в посмертній згадці про Драгоманова зазначив, що крайні — як на ті часи — погляди Драгоманова були причиною того, що старші патріоти не могли увійти з ним у ближчі взаємини. «Але при тім усім, — пише далі «Галичанин» — він встиг продертися з своїми статтями в українофільську газетку «Правда», в якій надрукував статті, що розкрили очі галицьким українофілам у справі значення для них великоруської, чи так би мовити загальноруської літератури й культури».

Ще далі «Галичанин» пише: «З того часу, коли львівська українофільська «Правда» надрукувала медитацію М. Драгоманова «Література російська, великоруська, українська і галицько-руська», прояснилося в головах нечисленних галицьких українофілів. Вони... стали читати общерусскія ізданія... без чого вони доти лише через те обходилися, бо не знали нікого з українофілів за кордоном, хто вилікував би їх від сліпої ворожпечі до всього общерусского і довів їм, що общерусская література і культура є власністю мало- і великоросів... Взагалі М. П. Драгоманову завдячує галицька Русь у першій лінії те, що він отворив очі українофілам і примусив їх читати і вчитися на общерусскій літературі, без знання якої ніхто з русских не може в нинішніх обставинах узажатися культурною людиною».

Так само й галицько-москвофільський журнал «Бесѣда» (Львів, 27 червня того ж року) з прихильністю зупиняється на багатьох моментах діяльності Драгоманова та ретельно відгороджує його «світлу постать» від інших українських діячів. Далі «Бесѣда» підкреслює заслуги Драгоманова в справі ширення московських книжок: «Не мало сприяв Михайло Петрович поширенню в Галичині книжок літературною російською мовою. Галицьких сепаратистів... російська літературна мова допроваджувала просто до шалу і вони засадничо не читали російських книжок. Сам Михайло Петрович переконливо допорунав їм вивчити російську літературну мову й російську літературу і тепер у Галичині вже не багато таких «завзятих», у яких би російська мова викликала пропасницю» *).

*) Неначе продовжуючи давно над свіжою труною Драгоманова написані статті «Галичина» і «Бесѣды» 1895-го року, новоявлений драгоманівець та фахівець українських справ у московській монархічній пресі, проф. Н. Ульянов, на сторінках «Обзор на переломе» Н. Н. Чухнова (чч. 107-113) у своїй недокінченій розвідці «Українці» частіше з притиском підкреслює слова самого Драгоманова про поширення ним московських книжок та журналів у Галичині...

Поруч з цими заслугами Драгоманова для «русского дела» в Галичині на полі ширення російської літератури, «Бесѣда» зазначає й інші додатні на москвофільський погляд сторони діяльності Драгоманова. Наприклад, на москвофільський погляд сторони діяльності Драгоманова. Наприклад, пишучи про «засновану ним радикальну партію» «Бесѣда» завважує: «Не можна заперечувати, що Михайло Петрович створив у нас радикальну фракцію, але й правда й те, що він тим ослабив так звану «народовецьку партію».

Літературознавець Юліян Яворський, знаний і запеклий москвофіл з молодшої генерації, в листі до Михайла Павлика з 24 червня 1895 року писав: «Сьогодні довідався про смерть Драгоманова. Не можу висловити Вам, як глибоко діткнула мене ця вістка... Неначе щось рідне відірвалося від серця. Малоруську національну індивідуальність він не уважав за болід, що впав з неба історії, він, здається, навіть не вірив у її історичні підстави; проте, як прихильник безумовної свободи, він вимагав для російського Провансу вільного вибору національного майбутнього, сподіваючися, може бути, що він, одержавши таку свободу, подібно ібсеновській Елліді повернеться нарешті сам до Росії... В тім то й полягає той видимий парадокс, що у своєму самотньому компетентному представникові сучасного малоруського націоналізму менше всього помічав я саме цей його напрям, що його поважав й цинив я... нарівні з його антиподом Наумовичем... Таки ніколи не погоджусь я з хлопчаківським сміхом дописувача «Діла», який 1893 року потішав своїх читачів іронічними примітками до моєї промови на однім комерсі у Відні, що проводила саме цю аналогію між Драгомановим та Наумовичем. Хай це й дивне, але в моїй душі вони доповнюють один одного» (М. Павлик: «М. П. Драгоманов, Ювілей, Смерть». Львів, 1896, ст. 205-208).

Юліян Яворський провадив інтенсивне особисте листування з Драгомановим. Частина листів Драгоманова до Яворського була надрукована 1896 р. на сторінках редактованого Франком журналу «Життя і Слово». Яворський довгий час був на службі російського міністерства освіти й викладав німецьку мову в Києві (1-ша і 2-га гімназії). Брав участь, як журналіст, у протиукраїнській полеміці на сторінках реакційної московської преси. 1919 року за французького десанту в Одесі видав збірку своїх протиукраїнських віршиків мовою Пушкіна. З цих його віршиків «під Пушкіна» збереглося в моїй пам'яті лише отаке:

«Голубо-жолтий австриак
Да скрется во мрак...»

За короткої доби панування денікінської орди в Києві (осінь 1919 р.) Ю. Яворський виступив кандидатом на катедру української літератури в Києві. Але, здається, навіть у колах таких запеклих україножерів як Спекторський та Вілімовичі ця кандидатура викликала почуття певного несмаку...

Другий «землячок», але цим разом з Берестейського чи Пинського Полісся, Іван Філевич (нар. 1856 р.), проф. університету у Варшаві, що ще

частіше виступав у московській пресі з вихватками проти українців, рівнож з захопленням ставився до Драгоманова. Закінчуючи свою статтю «Вопрос о двух русских народностях» («Сборникъ галицко-русской матицы», Львів, 1902, кн. 4, ст. 172-173) Філевич з великою приємністю ховається під кріслату тінь слави М. Драгоманова, наводячи завершуючу цитату з творів останнього: «Коли обернимось, каже він (себто Драгоманов) до писаного про Україну, навіть по-московському, українцями, то й побачимо не дуже відрадні прояви. В усякім разі тепер твори навіть найбільше вчених українолюбців стоять далеко нижче по науковій вартості, ніж твори чистих москалів або общеросів-українців. Тут причиною почасти провінціяльне життя українців, які не мають під рукою столичних засобів до науки, а також те, що і стан національності, яку кривдять у Росії, не дає власне українолюбцям спокою духу і потрібного для науки концентрування, збору уваги на певних точках праці. Тільки ж тут змина і власна воля українців, які засиділись на старих думках про національність і зв'язані з нею справи, думках, які панували в науковому й політичному світі, а надто в германському і слов'янському перед 1848 р., але тепер дуже змінилися в більше освічених народів, навіть у германців і в самій Росії» (наведено з «Чудацьких думок» Драгоманова, Львів, 1892, ст. 66).

В іншій місці своєї статті Філевич ще раз ховається за «авторитетні» думки Драгоманова: «Воронити малорусское дело так, як боронить його «Киевская Старина», значить компромітувати його, значить, кажучи словами правдолюбивого Драгоманова, «пошитись у дурні ідейно і практично», що, зрештою, трапляється не вперше з неопускаючими свої «позиції» українськими патріотами» (Для прикл. див. Драгоманов: «Костомаров и штунда», «Народ», 1891 р., ст. 299 і його репарація Костомарова в «Правді» і «Народі») *).

Словом, цей невтомний співробітник петербурзького україножерного «Нового Времені» не опускає найменшої нагоди покликатись на спасенний для нього авторитет Драгоманова, який також до скону провадив уперту й послідовну антиукраїнську та москволюбну пропаганду. Вивидуючи все московське, він на кожному кроці принижував усе українське.

А поза тим, читаючи таких авторів, як Філевич, не знаєш уже, де кінчається Драгоманов, а де починається Філевич...

Від цих давніх, переважно львівських, москвофілів, які виявляють стільки обізнаности з творами Драгоманова та стільки зрозуміння до них.

*) Філевич написав кілька праць про західньоукраїнські землі, як, напр., «Угорская Русь и связанные с нею вопросы и задания русской исторической науки» («Варшавские Университетские Известия», 1894); «Очерк Карпатской территории и населения» (Журнал Министерства Народного Просвещения, Петербург, 1896); «Програма для собиранія сведеній по етнографіи Холмской Руси» («Холмско-Варшавскій Епархіальный Вестник», 1900); «Венгрія и Трансильванія» та інші.

слід перейти до петербурзько-московських та київських знавців і прихильників творчості Драгоманова.

Восени 1905 р., на сторінках свого «Освобождение» (ч. 72) в Штутгарті, фон Струве, знаний із своїх пізніших полемік з українцями, визначний теоретик та штаб-сурмач московського імперіялізму, писав на адресу Драгоманова такі похвальні рядки:

«Драгоманов перший з російських публіцистів дав російській демократії широку й ясну політичну програму. Він перший різко й виразно вияснив російському суспільству сенс і значення конституційного ладу, особливо прав особи, основ самоуправи».

Другий видатний та впливовий діяч колись вельми популярної партії конституціоналістів-демократів (кадетів), проф. Іван Гревс, писав у травні 1906 р. про Драгоманова, як про «родоначальника» цієї партії («Свобода и культура», Петербург, 15. 5, 1906, ч. 7., ст. 513).

Відомий теоретик права, проф. Богдан Кістяковський (1870-1920) під псевдонімом «Украинец» писав у тижневику Струве «Освобождение» восени 1905 р. такі дитирамби на адресу Драгоманова:

«Лише твори Драгоманова можуть нам допомогти знайти дійсно раціональні політичні програми, раціональну політичну тактику. Тут на часі вказати на те, що Драгоманов завжди перестерігав перед зайвим протиставленням нас, українців, великоросам. Ми не мусимо дивитися на нашу культурну й політичну єдність з великоросами, як на якесь наше історичне прокляття, до чого дуже схильні наші націоналісти й шовіністи. Російська культура завжди була, є і назавжди залишиться певною мірою общерусскою культурою. Російська нація ймовірно одинока з усіх слов'янських націй, що здатна створити світову культуру, якою була грецька і римська та якою до цього часу є італійська, англійська, французька й німецька культури. Ми повинні пишатися нашою близькістю до культури, що безперечно матиме світове значення. Але це зовсім не виключає можливості для нас поруч з общерусскою культурою плекати і свою українську культуру, навпаки — ґрунтуючися на нашій близькості до цієї більш грандіозної культури, ми збільшимо наші засоби.

Нам нема що викликати й плекати в собі ненависть до опозиційних і радикальних елементів російської суспільності. Досить, коли ми перейдемося немилосердною ненавистю до російського самодержавія, головного спричинника всіх наших нещасть. Російська ж радикальна та опозиційна суспільність нам найбільший приятель. Коли ми іноді й не зустрічасмо в неї достатнього розуміння наших інтересів і потреб, то в цьому винні почасти й ми самі. Ми не повинні боятися затратити в наслідок цього нашу індивідуальність і нашу окремішність, як цього бояться наші крайні націоналісти й шовіністи. Тому я уважав би за цілком природне, коли б наші новопосталі українські партії — демократична і радикальна — подбали тепер про вступ на автономних підставах до «Союзу Освобождения»... Лише така програма, оперта на переконанні щодо культурної і політичної

єдності з Великоросією... є гідна нас». (Українець: «Русскія оппозиціонныя партіи и украинцы», «Освобожденіє», ч. 77., ст. 469-470).

Як бачимо з вищенаведеного, проф. В. Кістяківський незвичайно сумлінно та переконано переповів основи політичного «вірую» Драгоманова й дораджує українцям напередодні, чи навіть у розпалі революції 1905 року старовинну Драгоманівську тактику тісної культурної і політичної співпраці з москалями в межах спільних партій чи «союзів» *).

Слід зазначити, що драгоманівські поради Кістяковського викликали тоді певний спротив. На сторінках львівського «Діла» знаходимо дещо згодом (23 жовтня 1905 р.) статтю п. з. «Голос російських «освободенців» про українську справу». В цій статті знаходимо такі іронічні зауваження на адресу драгоманівсько-кістяківської маніловщини: «Вихвалювання під небеса російської культури, як і взивання української радикальної і демократичної партій до вступлення на «автономних началах» у «Союз Освобожденія» — нота bene за зреченням дальше ідучих національних аспірацій — робить не конче смачне враження. Так само в твердженні, що «тільки сочиненія» Драгоманова могут нам помочь вработать действительно рациональныя политическія программы, рациональную политическую тактику» не лишено укритої цілі, бо звісно, що Драгоманов не був поборником (себто прихильником) державно-політичної самостійности України, але федерації українських земель з Росією».

Далі невідомий автор статті намагається підписати свій голос для заперечення драгоманівських думок Кістяковського щодо «раціональности» драгоманівської програми і тактики для України серед скомплікованих і все більше комплікуючихся відносин 1905 р. та проти виключного окертя української політики на творах Драгоманова. Можна припускати, що ця стаття в «Ділі» походила від когось з Наддніпрянської України.

Богдан Кістяковський довгий час робив наукову кар'єру при московському університеті. 1916 р. чомусь перейшов до Києва, де восени 1917 з В. П. Науменком заклав був «Українську Народню Партію». Від осіб, що були на засновуючих зборах цієї партії та які не визначалися особливою національною яскравістю, довелося почути відразу по повероті з цих зборів таку досить виразну думку: «От на Україні засновано русофільську партію».

* Із статтею В. Кістяковського в «Освобожденіє» 1905 р. цілком однозначно перегукується на сторінках вайнбаумівського «Нового Русского Слова» П. Берлін у статті «Поверх текущего момента», присвяченій Драгоманову. Він закінчує свою статтю так:

«А у висновку я наведу ще раз вже наведені слова Драгоманова:

«Аби нам лише подолати російське самодержавіє. Це та Картагена, що її треба перш за все зруйнувати українцям, як і всім іншим народам Росії, починаючи з самих москалів».

Ці слова Драгоманова мають дуже поважний вік, але вони не лише не передавлені, а звучать тепер ще більш наказуючо» («Н. Р. Слово», 28 жовтня, 1953).

1918 р. Богдан Кістяковський прилюдно в часописах вирікся свого брата, знаного гетьманського міністра, Ігоря Кістяковського, за яким безперечно тужила шибениця.

Влітку 1920 р. Б. Кістяковський помер на Полтавщині наслідком невдалої — через брак ліків — операції.

Московський письменник-декадент Андрей Белий (Борис Бугаїв), родич Кістяковських, часто згадує у своїх спогадах Богдана К.

Автор великого україножерного підручника для російських жандармів Щоголев рівнож з пістизмом та приємністю посилається дуже часто на москвофільські перекручування української історії Драгомановим. На сторінці 22-гій своєї книги «Современное украинское движение» (Київ, 1912) Щоголев пише: «Архіукраїнофіл Драгоманов відносно національно-свідомих елементів малорусского народу говорить дуже недвозначно, що «від самого митрополита Іова Борецького (початок XVII ст.) вся малоруська інтелігенція, в тому числі і козацька, кланялися царям східнім, яко своїм покровителям; Мазепа пізнішої доби і його помічники (Орлик і Кость Гордієнко) були виїмковими появами. Та й не слід забувати того, — підкреслює Драгоманов, — що Гордієнка самі його товариші запорожці-емігранти хотіли віддати царському урядові».

Трохи далі, на 25-тій ст. свого «твору», Щоголев ніяк не може дати собі без Драгоманова ради з відомим українським «сепаратистом» кінця XVIII ст. Капністом. Пишучи про твір Капніста «Ода на рабство», де виявлені почуття українських патріотів, що не забули про колишню свободу своєї батьківщини, Щоголев знову шукає для себе порятунку під полами професорського фраку Драгоманова і з почуттям полегші пише: «Одначе на думку Драгоманова ця «ода» є плодом не історично-національного, а абстрактно-європейського ґрунту».

На ст. 40-вій Щоголев цілковито приєднується до драгоманівського погляду щодо творів Тараса Шевченка, писаних російською мовою і каже: «Найбільш імовірним є авторитетне твердження відомого українофіла М. Драгоманова, яке ми наведемо дослівно: «Шевченко не мав наміру конче творити окрему українську літературу, бо він писав свої оповідання і по-російськи, писав навіть свій щоденник, сценарій до «Назаря Стодолі» і т. п. так само по-російськи. Шевченко очевидно підбирав собі мову легшу і придатнішу для даного випадку, а не думав конче творити окремішню самостійну літературу і мову» (Драгоманов: «Листи на Наддніпрянську Україну», Коломия, 1894, ст. 44).

Так само з великою втіхою посилається Щоголев знову на все той самий «авторитет» Драгоманова для того, щоб принизити автора «Кобзаря» порівнянням з улюбленими поетами Драгоманова та Щоголева — з Пушкіним і Лермонтовим.

На двох дальших сторінках (ст. 41-42) свого «архітвору» Щоголев знову з насолодою наводить Драгоманова:

«У нас, каже М. Драгоманов, дехто любить прирівнювати Шевченка до Пушкіна і Лермонтова та високо ставить його ліберальність і демократизм

його думок, але в поезії одних думок мало, а потрібна їй бездоганна форма; формою ж поезії Шевченка так далеко стоять від пушкінських та лермонтовських, як далеко стоїть накидана на швидку руку поема малоосвіченої хоч талановитої людини від старанної праці людини високоосвіченої; наміри Шевченка лишилися вищі від їх виконання. Причиною того є загальна і літературна неосвіченість поета. Ми ніяк не можемо, пояснює Драгоманов, визнати Шевченка закінченим поетом освіченої суспільності. Це був лише матеріал на великого поета. Тому Шевченко не може примусити освічених українців-малоросів, навіть українофілів, не визнавати Пушкіна та Лермонтова не рідними для них поетами. (Щоголев: «Укр. Движеніє», К. 1912, ст. 41-42).

Для того, щоб привласнити для москалів стару київську літературу Х-ХІІІ століть Щоголеву цілковито вистачає послатися на свого Драгоманова: «Спроби українських авторів привласнити собі цілу стару руську літературу і наліпити на її пам'ятниках українські написи знайшли ще в 1894 р. оцінку М. Драгоманова: «Іноді зараховують до української літератури, пише він, старі пам'ятники дотатарської доби, але ці пам'ятки написані були мовою старо-болгарською, а не українською» і т. п. (Щоголев: «Укр. Движенія, ст. 204 великого видання, ст. 85 скороченого вид.).

Щоголев ще в дуже багатьох місцях своєї книги посилється на великий для нього авторитет москаля-чарівника з Женеви — М. П. Драгоманова, але за браком місця не можемо над цим спинятися.

* * *

Проф. В. Станкевіч, московський народній соціаліст, у своїй книзі «Судьби народів Росії» (Берлін, 1921) докладно спиняється над діяльністю Драгоманова. При цьому проявляє велику обізнаність із спадщиною Драгоманова і глибоке розуміння характеру його діяльності. Станкевіч спочатку гірко скаржиться на те, що ім'я Драгоманова «дуже мало відоме московському читачеві, не зважаючи на те, що його суспільна позиція взагалі, а в українсько-московським питанні зокрема є гідна найглибшої та вдумливої уваги» (ст. 68). Далі Станкевіч цілком справедливо зазначає, що «на ґрунті розвитку московської політичної думки Драгоманов був порівнюючи помірковано настроєним радикалом» та що «Драгоманов був одним з перших російських працівників над уґрунтованням у свідомості руських людей основ європейського конституціоналізму» (ст. 69). Від дальшого переказу Станкевічівського нарису діяльності Драгоманова можна й відмовитися, за винятком хіба одного моменту, де Станкевіч спиняється над ворожістю Драгоманова «до національної виключності, до національного шовінізму» за висловами цього автора. «Драгоманов, пише Станкевіч, уважав, що українство повинно перш за все керуватися загальнолюдськими ідеалами, а не національним егоїзмом. І це не було теорією, але практикою, навіть методом суспільної праці Драгоманова» (ст. 70).

А от перед нами ще один московський народній соціаліст, міністер «великоруських дел» Української Центральної Ради (1917-1918 рр.) — проф.

Дмитрій Оди́нец, що також ніколи не забував про спасенні для московського імперіялізму доктрини і ідеї Драгоманова.

Оцінюючи дуже вороже на сторінках паризьких «Современних Записок» прихильну до України працю французького автора Роже Тісерана, Оди́нец дуже обурюється з приводу того, що Тісеран мало вважає на авторитет Драгоманова. Це своє незадоволення Оди́нец висловлює так: «Автор (Тісеран) дбайливо перечислює всіх творців української культури XVIII і XIX віків, не оминаючи й цілком незначних імен, але забуває вказати на те, що мав мужність зазначити найвидатніший та найавторитетніший публіцист XIX віку, Драгоманов, що українська інтелігенція XIX в. є витвором російської культури» («Совр. Записки», Париж, 1933, кн. 54, ст. 475).

В іншому випадку, обговорюючи одну не дуже вдалу українську публікацію французькою мовою, Оди́нец знову таки не може обійтися без того, щоб не закликати собі на поміч тіні Драгоманова і пілше:

«Як би то не було, не відокремлення від Росії може стати справжньою гарантією від згодного централізму та імпералізму майбутньої Росії, а можливо активніша співучасть у справі її відродження. Цей висновок стоїть у тіснім зв'язку з традиціями самого українського руху і був проголошений уже порівнююче давно устами одного з найвидатніших і шанованих представників української національної думки: «Одержати політичну свободу в Росії, по заяві Драгоманова, українська нація не може шляхом сепаратизму, а лише вкупі з іншими націями й областями Росії, шляхом федералізму» (Д. М. Оди́нец: «Український сепаратизм», «Совр. Записки», кн. 60. Париж, 1935 р. Стаття написана з приводу появи французькою мовою книги Ол. Шульгіна «Україна проти Москви»).

По другій світовій війні цей москвофіл та драгоманівець видавав у Парижі часопис «Русській патріот», з якого став «Советській патріот». Одночасно з тим він займався ще такою діяльністю для «відродження Росії», яку французький уряд назвав шпигунством для СРСР і вислав його за межі Франції. Нарешті, здається позаторік, Москва повідомила, що проф. Оди́нец помер у Казані.

У середині 20-тих років московські імперіялісти з П. Струве та Спекторським, акад. Францевим і ін. створили на еміграції «Лігу єдінства русскої культури», центр якої мав бути в Празі. Ця «ліга» була заснована для боротьби з українцями і для цього видавалися під її фірмою протиукраїнські брошури. Чеські клофачівці та крамаржівці (народні соціалісти і демократи), а також малярський та польський уряди мали допомагати чи сприяти в тій чи іншій формі діяльності цієї «ліги». Під фірмою «ліги» і під дахом «Общества ім. А. Духновича» в Ужгороді, яке було веначе штабом союзних протиукраїнських коаліційних сил, вийшло кілька брошурок цього типу. Одну з перших брошур для цього інтернаціонального протиукраїнського концерну склав ще один перекинчик, зрадник українського роду, «землячок», проф. Іван Лаппо, що загально ухорив за знавця історії Литви. Литовці пізніше таки запропонували йому катедру в Ковні, куди він незабаром перед 1939 роком і виїхав.

Проф. Лаппо у своїй москвофільській брошурі «Происхождение украинской идеологии новейшего времени» (Ужгород, 1925, ст. 11-12) для своєї протиукраїнської аргументації, звичайно, не міг обійтися без Драгоманова.

Лаппо з вдячністю згадує Драгоманова і його москвофільство: «Що торкається Драгоманова, то той чи не найосвіченіший, до того широкій діяч українства, і одночасно один з видатніших представників російського радикалізму та революційного руху останніх десятиліть XIX віку, рішуче повставав проти стремління «українців» відірвати малоросію від Росії. У своїм «Описе української політико-соціальної програми («Вольный Союз — Вільна Спілка») він писав: «Взагалі відокремлення українських областей від інших областей Росії в окрему державу (політичний сепаратизм) — є річ не тільки в кожному випадку дуже тяжка, коли не неможлива, але при певних умовах цілком непотрібна для будь-яких інтересів українського народу». Занадто «ширим українцям», які у своїй сліпій ненависті до Росії утотожнювали становище українців із становищем пригноблених сербів та чехів, він відповідав: «Як не крути, а все таки Україна не в таких відносинах до Росії, як Чехія до Німеччини, Сербія до Туреччини» (ст. 11-12).

Майже дослівно наслідує цей погляд М. Драгоманова і його учень В. Липинський. Він вважає «фальшивим заложенням» думку, що «нзрод український знаходиться в такому самім національнім відношенні до народу московського, як, напр., чехи до німців, поляки до росіян, або болгари до турків».

В. Липинський гадає, що навпаки — українці до москалів відносяться так, «як бельгійці (вальони) до французів, баварці до прусаків». («Хліборобська Україна», кн. 5., Відень 1925 р., ст. 331).

Так само й галицький москвофіль доцент И. Панас у своїй значно пізнішій брошурі «К вопросу о русском национальном имени» (Ужгород, 1934) з приємністю наводить знаний віршований маніфест чи універсал Драгоманова:

З північною Руссю не зломим союзу:
Ми з нею близнята по роду,
Ми віки ділили і радість і горе
І вкупі вступаєм в свободу.
Ти русин московський один із всіх братів
Велике зложив государство,
Неси ж свою силу, де треба на поміч,
На захист усьому слов'янству...

А поза цією цитатою з приснопам'ятної «поезії» Драгоманова, Панас з великим захопленням посилається на «авторитет» Драгоманова і в інших випадках. На стор. 34-тій своєї брошури Панас пише, наводячи кінець-кінцем спасенну для нього нову цитату Драгоманова: «Ніхто інший, як сам Драгоманов вказує на нахил угро-русів до російської мови, кажучи: «Доводити угро-руську дячківщину до чогонебудь свіжого можна тільки

за посередництвом російського письменства, до котрого форми вона все таки тягнеться» (Драгоманов: «Австро-руські спомини», ч. V., ст. 483).

Отже, як бачимо на власні очі, Панасові таки пощастило відшукати в спадщині Драгоманова благословення й дозвіл на лермонтизацію Кара-саша та брешко-брешковізацію Колі Лаборчаніна (Ніколая Горняка), сучасних прашівсько-американських поетів, що від «дячківщини» з тяжкою бідою переключилися на «свіжіші» (за Драгомановим) наподібнення Лермонтова та Брешко-Брешковського неодоладною московською мовою з прашівськими, а подекуди й просто таки малярськими стилістичними особливостями.

Бачимо, що не лише в очах українських «шовіністів», але й в очах своїх московських та москвофільських адораторів, був Драгоманов ідеологом «єдінства русскаго народа», політичного й культурного. Він дивився на український нарід, і то навіть поза межами тодішнього балтицько-московського райху, як на політично-культурного сателіта Московщини, супроти якої поручав усякого роду любов та пошану. Нема чого дивуватись, що лишився він по цей день улюбленим божком наших інтернаціоналістів та інших сторонників «братерства» між народами.

* * *

Деякі повторення, зокрема при наведенні джерел, викликані та пояснюються тим, що ця праця з перервами друкувалася довший час у журналі «Визвольний Шлях», почавши від жовтня 1953 р. до лютого 1955 р.

Спостережені друкарські помилки:

На стор. 17, 22 рядок згори має бути: «... є безвиглядне, можна думати про сепаратистичну програму...» і т. д.

На стор. 43, 14 рядок здолу, замість 1817 р. має бути 1917 р.

ЗМІСТ:

	Стор.
I. ВИНАХОДИ Д-РА М. СТАХОВА	5
II. КРИВЕ ДЗЕРКАЛО В. ДОРОШЕНКА	20
III. ЗАБУТИЙ МОСКВОФІЛ — П. ТУЧАПСЬКИЙ	27
IV. «РЕФОРМАТОР» ПРАВОПИСУ	33
V. ТІНЬ МОСКАЛЯ-ЧАРІВНИКА В 1917-19 РОКАХ	35
VI. ПЕТРУШЕВИЧ З НАЗРУКОМ — УЧНІ ДРАГОМАНОВА	38
VII. ВІДЕНСЬКІ АРХІВИ ПРО МОСКАЛЯ-ЧАРІВНИКА	40
VIII. СУЧАСНІ ОБОРОНЦІ ВЕЛИКОГО МАГА	44
IX. СПІЗНЕНА БАЛАКУЧИСТЬ В. ДОРОШЕНКА	53
X. ЗАБУТІ ФРАНКОВІ ДУМКИ	55
XI. ФРАНКО ПРО ДРАГОМАНОВА	60
XII. ЗАНЕДВАНИЙ БУДІВНИЧИЙ	61
XIII. СПІВТВОРЦІ ЛЕГЕНД	69
XIV. МАФІЯ НИЩИТЬ СЛІДИ	71
XV. ТЕРОР СУПРОТИ І. ФРАНКА	74
XVI. ВІРНИЙ ДЖУРА МОСКВИ	76
XVII. З ЖЕНЕВСЬКОЇ СТАРОВИНИ	79
XVIII. У КОЛИСКИ РАДИКАЛЬНОЇ ПАРТІЇ	83
XIX. ДРАГОМАНІВЦІ В ЦАРСЬКІЙ ЦЕНЗУРІ	87
XX. ДРАГОМАНОВ В ОЧАХ МОСКАЛІВ ТА МОСКВОФІЛІВ	91

